

Mirosław Płonka

historyk sztuki

art historian

Kompleks kalwaryjny w Kalwarii Zebrzydowskiej jako krajobraz pamięci i pomnik XVI-wiecznej Jerozolimy

The Calvary complex in Kalwaria Zebrzydowska as a memorial landscape and a monument of sixteenth-century Jerusalem

Abstrakt

Mikołaj Zebrzydowski, po lekturze dzieła Christiana Kruika van Adrichema (łac. Christianus Crucius Adrichomius) pt. *Theatrum Terrae Sanctae*, postanowił w 1604 r. ufundować pierwszą w Polsce kalwarię, wzorowaną na układzie przestrzennym XVI-wiecznej Jerozolimy. Od samego początku ogromną rolę w kompleksie kalwaryjnym na ziemi Zebrzydowskich odgrywała udramatyzowana forma wspominania wydarzeń z życia Jezusa. W jednej przestrzeni od samego początku wartości duchowe i niematerialne łączyły się z materialnymi świadectwami przeszłości, mistrzowsko wkomponowanymi w krajobraz, a spajającym je elementem był niematerialny pierwiastek, który autor nazywa *theatrum Terrae Sanctae*. W XVII w. na ziemiach polskich powstał więc barokowy kompleks, tworzący przestrzeń modlitewną do celebracji nabożeństwa drózek kalwaryjskich, a w szerszej perspektywie krajobraz pamięci. Autor, wykorzystując przykład kompleksu kalwaryjskiego w Kalwarii Zebrzydowskiej i teorię Jana Assmanna, zwraca uwagę na przestrzenny aspekt pamięci i jej funkcję w odbiorze miejsca, które nie było autentyczne, ale dzięki owemu *theatrum* urosło do takiej rangi.

Słowa kluczowe: Kalwaria Zebrzydowska, krajobraz pamięci, Jan Assmann, kompleks kalwaryjny

Abstract

Mikołaj Zebrzydowski, after reading the work of Christian Kruik van Adrichem (Latin: Christianus Crucius Adrichomius) entitled *Theatrum Terrae Sanctae*, decided in 1604 to found the first calvary in Poland, modelled on the spatial layout of sixteenth-century Jerusalem. From the very beginning, a dramatized form of recollecting events in the life of Jesus played a great role in the calvary complex on the land of the Zebrzydowski family. In one space, from the very beginning, spiritual and intangible values had been associated with material testimonies of the past, masterfully integrated into the landscape, and the element integrating them was a non-material element, referred to by the author as *theatrum Terrae Sanctae*. In the seventeenth century, a Baroque complex was created on the Polish territory, creating a prayer space for the celebration of the calvary paths, and, in a broader perspective, a memory landscape. The author, using the example of the calvary complex in Kalwaria Zebrzydowska and the theory of Jan Assmann, draws attention to the spatial aspect of memory and its function in the reception of a place that was not authentic, but had grown to such a rank thanks to the said *theatrum*.

Keywords: Kalwaria Zebrzydowska, memory landscape, Jan Assmann, calvary complex

Wprowadzenie

Okolo 1596 roku na wschodnim zboczu góry Żar wojewoda krakowski i starosta lanckoroński Mikołaj Zebrzydowski herbu Radwan, słynący ze skłonności do ascetycznego trybu życia, wybudował drewnianą pustelnię, która miała mu służyć do wypełniania pobożnych praktyk. W 1599 roku Hieronim Strzała, były dworzanin Mikołaja Zebrzydowskiego, przywiózł na zamek do Lanckorony dwa gipsowe modele znajdujących się w Jerozolimie kaplic: Krzyża Świętego i Bożego Grobu. Zaledwie dwa lata później zakończyła się na górze Żar budowa kościółka Ukrzyżowania.

Introduction

Around 1596, on the eastern slope of Mount Żar, the Voivode of Krakow and Starost of Lanckorona Mikołaj Zebrzydowski, Radwan coat of arms, famous for his inclination to an ascetic lifestyle, built a wooden hermitage to serve the performance of pious practices. In 1599, Hieronim Strzała, a former courtier of Mikołaj Zebrzydowski, brought to Lanckorona two plaster models of chapels located in Jerusalem: of the Holy Cross and of the Holy Sepulcher. Only two years later, the construction of the Church of the Crucifixion on Mount Żar was finalised. In 1604

W 1604 roku Zebrzydowski, po lekturze dzieła Christiana Kruika van Adrichema (łac. Christianus Crucius Adrichomius) pt. *Theatrum Terrae Sanctae*, postanowił ufundować pierwszą w Polsce kalwarię, wzorowaną na układzie przestrzennym Jerozolimy z czasów Jezusa. W ten sposób już w 1609 roku kościółek Ukrzyżowania z wolno stojącego obiektu stał się jednym z wielu elementów składowych założenia krajobrazowo-przestrzennego przypominającego układem Ziemię Świętą. Wpisanie topografii Jerozolimy w lokalny krajobraz było pierwotnym zamysłem matematyka Feliksa Szczęsnego Żebrowskiego, który tak rozmierzył teren, by relacje pomiędzy kaplicami odpowiadały ich jerozolimskim prototypom. Na podstawie map z dzieła van Adrichema i wiedzy komisarza Ziemi Świętej o Chryzostoma a Capranica, przebywającego od 1604 roku w Polsce, Żebrowski rozmierzył teren pod projektowaną drogę krzyżową. Podobieństwo topografii terenu do krajobrazu Ziemi Świętej pozwoliło Żebrowskiemu nazwać górę Żar Golgotą, wzniesienie pod Lanckoroną – Górą Oliwną, lekki pagórek – Górą Syjon, wzniesienie pod dzisiejszym Pałacem Piłata – Górą Moria, a przepływający potok Skawinkę – Cedronem. Odległości między kaplicami nie zgadzały się Żebrowskiemu z relacjami przestrzennymi z jerozolimskiego prototypu, dlatego wyznaczył je proporcjonalnie do oryginalnych¹.

Od samego początku ogromną rolę w kompleksie kalwaryjnym na ziemi Zebrzydowskich odgrywała udratyzowana forma wspomnienia wydarzeń z życia Jezusa. Dramatyzujące przestrzeń kompleksu nabożeństwa drózek Pana Jezusa oraz Matki Boskiej i misteria przyczyniły się do tego, że kompleks stał się katalizatorem i stymulatorem pamięci o Jezusie. Polska Jerozolima zaczęła szybko funkcjonować jako mnemotopos w podobny sposób, co XVI-wieczna Jerozolima. W ramach jednej przestrzeni od samego początku wartości duchowe i niematerialne łączone były z materialnymi świadectwami przeszłości, mistrzowsko wkomponowanymi w krajobraz. Zespoleń (za pomocą nabożeństwa) w jedność wszystkich obiektów (kaplic i ich wyposażenia) z walorami krajobrazowymi sprawiło, że w XVII wieku na ziemiach polskich powstał rodzaj barokowej scenografii, konstruującej przestrzeń modlitewną pątników celebrujących obchód drózek kalwaryjskich.

Zebrzydowski, after reading the work of Christian Kruik van Adrichem (Latin: Christianus Crucius Adrichomius) entitled *Theatrum Terrae Sanctae*, decided to found the first calvary in Poland, modelled on the spatial layout of Jerusalem from the times of Jesus. In this way, already in 1609, the Church of the Crucifixion from a free-standing structure became one of many elements of the landscape and spatial assumption resembling with its layout the Holy Land. The inclusion of Jerusalem's topography in the local landscape was an original concept of the mathematician Feliks Szczęsny Żebrowski, who arranged the area in such way that the relations between the chapels would correspond to their Jerusalem prototypes. On the basis of maps from the work of van Adrichem and the knowledge of the commissioner of the Holy Land, Father Chryzostom from Capranica, who had been staying in Poland since 1604, Żebrowski surveyed the land for the planned Way of the Cross. The similarity of the topography of the land to the landscape of the Holy Land allowed Żebrowski to name the Mount Żar – Golgotha, a hill near Lanckorona – the Mount of Olives, a small hillock – Mount Zion, a hill near today's Pilat's Palace – Mount Moriah, and the Skawinka stream flowing through – the Kidron. The distances between the chapels seemed to be inconsistent for Żebrowski with the spatial relations of the Jerusalem prototype, and that is why he set the distance between the chapels in proportion to the original ones¹.

From the very beginning, a dramatised form of recollecting events in the life of Jesus played a great role in the calvary complex on the land of the Zebrzydowski family. The dramatizing space of the service complex of the paths of the Lord Jesus and Mother of God and the mysteries contributed to the fact that the complex became a catalyst and stimulator of the memory of Jesus. Polish Jerusalem had quickly begun to function as a mnemotopos in a similar way to the sixteenth-century Jerusalem. Within one space, from the very beginning, spiritual and intangible values were combined with material testimonies of the past, masterfully integrated into the landscape. Combining (through the service) the unity of all structures (chapels and their equipment) with landscape values meant that in the seventeenth century, a type of Baroque scenography was created on Polish soil,

To, na co pragnę zwrócić uwagę, posługując się przykładem kompleksu kalwaryjnego w Kalwarii Zebrzydowskiej, to kwestia przestrzennego aspektu pamięci i jej funkcji w recepcji miejsca. W tym celu za pomocą kategorii mnemotoposu Maurice'a Halbwachsa i zaczerpniętego od Jana Assmanna pojęcia krajobrazu pamięci postaram się przeanalizować rolę kompleksu kalwaryjnego w Kalwarii Zebrzydowskiej jako ciągle sprawnie funkcjonującego krajobrazu pamięci w kulturze pamięci polskiego Kościoła, a także szerzej – w polskiej kulturze pamięci. Wydaje się to

constructing a prayer space for pilgrims celebrating the tour of the calvary paths. What I would like to draw your attention to, using the example of the calvary complex in Kalwaria Zebrzydowska, is the issue of the spatial aspect of remembrance and its function in the reception of the place. To this end, using the category of mnemotopos of Maurice Halbwachs and the notion of memory landscape taken from Jan Assmann, I will try to analyse the role of the Kalwaria Zebrzydowska complex as a continuously functioning memory landscape in the culture of the Polish Church and, more broadly, in the Polish culture of memory. It seems to be an interesting study, considering that the entire calvary complex in Kalwaria Zebrzydowska from the very beginning had been a kind of place imitating and replacing the Holy Land, which in time turned out to be a catalyst for authentic memories, thanks to (binding all the qualities of the Polish calvary) the *theatro Terrae Sanctae*².

1. Góra Kalwaryjska, *Civitates Orbis Terrarum*, Kolonia 1617. Źródło: Biblioteka Narodowa, sygn. ZKK 23 592, domena publiczna, <https://polona.pl/item/mons-calvariae,Mjg1MjkwMzM/#info:metadata> [data dostępu: 23.06.2019]

1. Calvary Mountain, *Civitates Orbis Terrarum*, Cologne 1617. The National Library of Poland, cat. no. ZKK 23 592, public domain, <https://polona.pl/item/mons-calvariae,Mjg1MjkwMzM/#info:metadata> [accessed on: 23.06.2019]

ciekawym studium, jako że cały kompleks kalwaryjny w Kalwarii Zebrzydowskiej od samego początku był rodzajem miejsca imitującego i zastępującego Ziemię Świętą, które z czasem okazało się katalizatorem autentycznych wspomnień dzięki (spajającemu wszystkie walory polskiej kalwarii) *theatro Terrae Sanctae*².

„Topograficzny tekst pamięci kulturowej”

Kompleks kalwaryjny w Kalwarii Zebrzydowskiej jako założenie krajobrazowo-architektoniczne w swojej warstwie ideowej wyraża szczególnie wyraziste przesłanie pamięci. Maurice Halbwachs w swojej *La topographie légendaire des Évangiles en Terre Sainte* pod pojęciem mnemotoposu rozumie „topograficzny tekst pamięci kulturowej”, a zatem nasycony symbolicznymi treściami krajobraz, który nazywany jest „świętym” lub raczej funkcjonuje jako wzorcowy w odbiorze społecznym³. Rozpaczynam od teorii Halbwachsa, bo w jego koncepcji mnemotoposu został zaakcentowany interesujący mnie aspekt przestrzenny pamięci i pamiętania, który zdaniem tego teoretyka wiąże się z lokalizowaniem wyobrażeń o przeszłości w określonym krajobrazie. Mnemotopos Ziemi Świętej jest w ujęciu Halbwachsa autentycznym miejscem („pamiętającym” osobę Jezusa), krystalizującym wspomnienia o Jezusie, który tam działał i poniósł śmierć.

W przypadku fundacji Zebrzydowskiego sprawa miała się zupełnie inaczej, bo teren wokół Lanckorońskiej Góry nie był historycznie związany z działalnością Jezusa. Przeniesienie Jerozolimy i wykreowanie ziem wokół Lanckorońskiej Góry jako mnemotoposu miało jednak dwa źródła. Pierwszym były przywiezione z Jerozolimy przez Hieronima Strzałę gipsowe modele. Strzała w czasie pobytu w Jerozolimie zlecił zdjęcie proporcji i kształtu kościoła Grobu Pańskiego oraz kaplic Ukrzyżowania i Podniesienia Krzyża z kościoła Góry Kalwarii w Jerozolimie. Do budowy kościoła Ukrzyżowania na ziemi Zebrzydowskiego przystąpiono już w 1600 roku. Rangę tej świątyni i jej fundacji podkreślił akt konsekracji dokonany 4 października 1601 roku przez nuncjusza papieskiego Klaudiusza Rangoniego w obecności samego biskupa krakowskiego Bernarda Maciejowskiego i dostojników duchownych oraz

“A topographic text of cultural memory”

The calvary complex in Kalwaria Zebrzydowska as a landscape and architectural concept in its ideological layer expresses a particularly expressive message of memory. Maurice Halbwachs in his *La topographie légendaire des Évangiles en Terre Sainte* understands the term mnemotopos as a “topographic text of cultural memory”, and therefore a landscape, saturated with symbolic content, which is called “holy” or rather functions as a model in social perception³. I start with the Halbwachs theory, because in his concept of mnemotopos, a spatial aspect of memory and remembrance, which interests me, was highlighted, which in the opinion of this theoretician involves locating ideas about the past in a specific landscape. The mnemotopos of the Holy Land is, according to Halbwachs, an authentic place (which “remembers” the person of Jesus) crystallising the memories of Jesus who acted and died there.

In the case of the Zebrzydowski foundation, the matter was quite different, because the area around Lanckorona Mount was not historically connected with the activity of Jesus. However, transferring Jerusalem and creating a mnemotopos from the lands around Lanckorona Mount had two sources. The first were the plaster models brought from Jerusalem by Hieronim Strzała. During the time of his stay in Jerusalem, Strzała ordered a photo of the proportions and shape of the Church of the Holy Sepulchre and the chapels of Crucifixion and the Elevation of the Cross from the Church of Mount Calvary in Jerusalem. The construction of the Church of the Crucifixion on Zebrzydowski’s land had already begun in 1600. The importance of this temple and its foundation was emphasised by the act of consecration performed on 4 October 1601 by the papal nuncio Claudio Rangoni in the presence of the Cracow bishop Bernard Maciejowski and dignitaries of the clergy and lay brothers of the Krakow church⁴. Erected on Mount Żar (Golgotha), the original church corresponded to the two arches of today’s Church of Crucifixion in Kalwaria Zebrzydowska (east and south-east), made of sandstone ashlar and covered with two semi-circular domes⁵. In the building of the Zebrzydowski foundation, an altar commemorating the Crucifixion was

świeckich kościoła krakowskiego⁴. Wzniesiony na górze Żar (Golgocie) pierwotny kościół odpowiadał dwóm przęsłom dzisiejszego kościoła Ukrzyżowania w Kalwarii Zebrzydowskiej (wschodniemu i południowo-wschodniemu), był wykonany z ciosów piaskowca i nakryty dwiema półkolistymi kopułami⁵. W budowlu fundacji Zebrzydowskiego, analogicznie do pierwowzoru, przy ścianie północnej został ustawiony ołtarz upamiętniający Ukrzyżowanie, a przy ścianie południowej ołtarz na pamiątkę Podniesienia Krzyża⁶. Również wymiary kościółka Ukrzyżowania na górze Żar odpowiadały rozmiarom obu przęsł jerozolimskiej kaplicy Ukrzyżowania i Podniesienia Krzyża⁷. Drugim źródłem było dzieło *Theatrum Terrae Sanctae* Adrichema, które dostarczyło osnowy ideowej i wiedzy na temat sposobu rozmieszczenia poszczególnych obiektów oraz programu ich połączenia w jedną całość⁸. Kompleks kalwaryjny miał bardzo konkretną funkcję – poprzez empiryczne oddziaływanie swoim walorem artystycznym, krajobrazowym i przestrzennym służył do wspomnienia Męki Pańskiej (przez kontemplację wywołaną współprzeżywaniem z Jezusem kulminacyjnych wydarzeń Pasji). W 1608 roku odprawione zostało pierwsze nabożeństwo pasyjne z udziałem lokalnej ludności (przy czym pierwsze kaplice zostały poświęcone dopiero w 1609 r.), a w 1611 roku wydano drukiem pierwszy przeznaczony dla pątników kalwaryjskich podręcznik do nabożeństwa pasyjnego (autorstwa o. Mariana Postękałskiego)⁹. W 1612 roku pątnicy otrzymali od papieża Pawła V odpust zupełny za pobożne odprawienie Męki Pańskiej przy kalwaryjskich stacjach pasyjnych, a przed 1613 rokiem odbyły się pierwsze maryjne nabożeństwa drózkowe od Grobu Chrystusa do Domku Marii (zwane Drogą Współcierpienia Matki Bożej) oraz procesja na pamiątkę Śmierci, Pogrzebu i Chwały Matki Boskiej¹⁰. W latach 1608-1617 ukształtował się kalwaryjski ceremoniał nabożeństw pasyjnych¹¹. Zatem, jak łatwo zauważyć, osnowa niematerialna była pierwotna w stosunku do całego systemu obiektów kalwaryjnych i to ona przesądziła o autentyczności kompleksu, który w żadnej mierze nie był historycznie związany z postacią Jezusa.

Topografia okolic Lanckorońskiej Góry była bardzo zbliżona do układu przestrzennego Jerozolimy i jej najbliższych okolic. To przesądziło o budowie kompleksu kalwaryjnego. Rozmierzenie terenu

placed in analogy to the original at the north wall, and at the southern wall, an altar to commemorate the Elevation of the Cross⁶. Also, the dimensions of the Church of the Crucifixion on Mount Żar corresponded to the dimensions of the two arches of the Jerusalem chapel of the Crucifixion and the Elevation of the Cross⁷. The second source was the work *Theatrum Terrae Sanctae* by Adrichem, which provided the ideological matrix and knowledge on how to arrange individual structures and a programme of combining them together⁸. The calvary complex had a very specific function – through empirical influence with its artistic, landscape and spatial value it served to remember the Passion of the Lord (through the contemplation invoked by the co-experiencing with Jesus the culminating events of the Passion). In 1608, the first passion service was celebrated with the participation of the local population, (however, the first chapels were consecrated only in 1609), and in 1611 the first textbook for the Passion service (written by Father Marian Postękałski) was published for the pilgrims to Kalwaria⁹. In 1612 pilgrims received from Pope Paul V complete indulgence for the pious celebration of the Lord's Passion at the Kalwaria Passion Stations, and before 1613, the first Marian path services from the Tomb of Christ to the House of Mary (called the Way of Our Lady's Compassion) and a procession to commemorate the Death, Burial, and Glory of the Mother of God¹⁰. In the years 1608-1617, the calvary ceremonial of passion services was formed¹¹. Thus, as it can be easily seen, the intangible matrix was the original as regards the entire system of calvary structures, and it was the one that determined the authenticity of the complex, which was in no way historically associated with the figure of Jesus.

The topography of the surroundings of Lanckorońska Mount was very similar to the spatial layout of Jerusalem and its immediate vicinity. This determined the construction of the calvary complex. The measuring of the area and the arrangement of the calvary by Żebrowski should be interpreted following Halbwachs as the insertion of "space" into the "frame" of the mnemotopos of Jerusalem¹². Geographical space, like all real and material cultural forms, is indispensable in memory's crystallisation. Memories of dogmatic truths that have been revealed are stored in the memory of a religious group. However, to

i rozplanowanie kalwarii przez Żebrowskiego należałoby za Halbwachsem zinterpretować jako wsadzenie „przestrzeni” w „ramy” mnemotoposu Jerozolimy¹². Przestrzeń geograficzna, podobnie jak wszelkie realne i materialne formy kulturowe, jest niezbędna w krystalizowaniu się pamięci. W pamięci grupy religijnej przechowywane są wspomnienia prawd dogmatycznych, które zostały objawione. By jednak utrwaliły się one w pamięci grupy, muszą zaistnieć w postaci konkretnego zdarzenia, miejsca, postaci, krajobrazu¹³. Osadzenie dogmatycznych (w dużej mierze imaginatywnych i przez to ciężko uchwytnych) elementów pamięci wspólnoty chrześcijan z przeszłości w konkretnych budynkach Jerozolimy, wydarzeniach, osobach sprawiło, że mnemotopos Ziemi Świętej stał się z czasem formą krystalizowania się wyobrażeń społecznych o biblijnych wydarzeniach z przeszłości, a w rezultacie szybko został przeniesiony do innych krajów. Wydarzenia z czasów Jezusa utrwaliły się w różnego rodzaju formach kulturowych, nabożeństwach drózkowych, misteriach etc., ale przede wszystkim w (takich jak kalwaria Zebrzydowskich) miejscach zastępujących Jerozolimę. Intensywność zawartych w całej osnowie *theatri Terrae Sanctae* wątków (osadzonych na przesłaniu wywiedzionym z historii i Objawienia) sprawia, że wszystkie jego elementy pełnią funkcję przechowywania pamięci.

become memorised by the group, they must appear in the form of a specific event, place, form, landscape¹³. Implanting dogmatic (largely imaginative and therefore hard-to-grasp) elements of the memory of the Christian community of the past in Jerusalem's specific buildings, events, and persons made the mnemotopos of the Holy Land become with time a form of crystallisation of social ideas about the biblical events of the past, and as a result it was quickly transferred to other countries. The events of Jesus' times were fixed in various cultural forms, path services, mysteries, etc., but above all in places (such as the calvary of the Zebrzydowski family) replacing Jerusalem. The intensity of the threads contained in the whole matrix of the *theatri Terrae Sanctae* (embedded in the message derived from history and the Revelation) makes all its elements exhibit the function of storing memory.

The memory landscape

The detachment from the materiality of specific places physically associated with the figure of Jesus allows us to notice that the calvary complex in Kalwaria Zebrzydowska does not meet the conditions of Halbwach's concept of mnemotopos. Why, then, did Polish Jerusalem with its symbolic significance

Krajobraz pamięci

Oderwanie od materialności konkretnych, fizycznie związanych z postacią Jezusa miejsc pozwala zauważyć, że kompleks kalwaryjny w Kalwarii Zebrzydowskiej nie spełnia warunków Halbwachsowskiego pojęcia mnemotoposu. Dlaczego więc polska Jerozolima swoim symbolicznym znaczeniem zyskała taką popularność jako katalizator wspomnień o Jezusie, mimo iż nie jest autentycznym miejscem jego męki i śmierci? Odpowiedź zdaje się być bardzo prosta, a wynika przede wszystkim z semiotyzacji. Kultura pamięci Kościoła osadzona jest na wielu znakach, które zostały rozmieszczone w przestrzeni naturalnej. Dla chrześcijan taką przestrzenią naturalną jest miejsce spotkania z Bogiem – kościół. W opisie XIII-wiecznej świątyni dokonany przez Wilhelma Durandusa poza symboliką i liturgicznym znaczeniem przestrzeni i wyposażenia kościoła można dostrzec semiotyzację, czyli podniesienie kościoła gotyckiego do rangi znaku – nieba na ziemi¹⁴. Budowanie kościołów i nadawanie ich częściom nazw topograficznych z Ziemi Świętej (np. Galilea) wynikało z konieczności odniesienia imaginatywnej (znanej tylko z Biblii) czasoprzestrzeni do konkretnego czasu i przestrzeni. Wraz z zajęciem Ziemi Świętej przez muzułmanów pielgrzymowanie do Jerozolimy stało się niemożliwe z powodów politycznych. Zaczęły pojawiać się zastępujące Jerozolimę kościoły pielgrzymkowe, do których udawano się w celu uzyskania odpustu i nawiedzenia relikwii. „Święty krajobraz” Jerozolimy był „tekstem”, który za pomocą topografii należało odczytać, posiłkując się przy tym Pismem Świętym. W podobny sposób, za pomocą semiotyzacji terenu i budynków, funkcjonują tzw. miejsca święte „zastępujące” Jerozolimę. Brama Zachodnia (*vel* Sądowa) z Kalwarii Zebrzydowskiej swoim kształtem i stylem odwołuje do nieistniejącej bramy św. Jerzego w Antwerpii, na której wzorował się Niderlandczyk

had become so popular as a catalyst of the memories of Jesus, even though it is not an authentic place of Jesus' passion and death? The answer seems to be very simple and results mainly from semiotisation. The culture of the Church's memory is set on many signs, which were arranged in natural space. For Christians, such natural space is the place of meeting God – the church. In the description of the thirteenth-century temple made by Wilhelm Durandus, apart from the symbolism and liturgical meaning of space and furnishing of the church, one can see the semiotisation, that is raising the Gothic church to the rank of a sign – heaven on earth¹⁴. Building churches and giving their parts topographic names from the Holy Land (e.g. Galilee) resulted from the need to refer the imaginative spacetime (known only from the Bible) to a specific time and space. With the occupation of the Holy Land by the Muslims, going on pilgrimages to Jerusalem became impossible for political reasons. Pilgrimage churches that replaced Jerusalem had begun to appear, visited in order to obtain indulgence and visit the relics. Jerusalem's "holy landscape" was a "text" that was supposed to be read with the help of the topography, while making use of the Holy Scripture. In a similar way, with the aid of the semiotisation of land and buildings, so-called holy places "replacing" Jerusalem have been functioning. The Western Gate (*vel* Judgement Gate) from Kalwaria Zebrzydowska refers with its shape and style to the non-existent Gate of Saint George in Antwerp, that was used as a model by the Dutchman Paulus Baudarth¹⁵. Despite this, this provenance is not remembered. The applied *theatrum Terrae Sanctae* was enough to authenticate the whole calvary complex, that it was not necessary for all station structures to be the exact copies of the structures from Jerusalem. In this way a new assumption arose which, thanks to the semiotisation, acquired the meaning of a copy of Jerusalem. This is visible well in the nomenclature: in Balcer Śmieszkowicz's printery, one of the first studies of the history of Kalwaria Zebrzydowska was published in 1669 entitled *Kalwaryja albo Nowe Jeruzalem na polach Zebrzydowskich zasadzone...*¹⁶. Thus, only thirty years after the completion of construction of the majority of the buildings of the calvary complex, its role as New Jerusalem was noticeable. In the intention of Mikołaj Zebrzydowski,

2. Kościół Grobu Bożego na wzgórzu Gólgota, 15.08.1939 r. NAC, sygn. 1-R-568-7, domena publiczna, <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/116454/a096fa4ad7bf863306538coc3bec1305/> [data dostępu: 23.06.2019]

2. The Church of the Holy Sepulchre on Mount Golgotha, 15.08.1939. The National Digital Archives, cat. no. 1-R-568-7, public domain, <https://audiovis.nac.gov.pl/obraz/116454/a096fa4ad7bf863306538coc3bec1305/> [accessed on: 23.06.2019]

Paulus Baudarth¹⁵. Mimo to nie pamięta się o teź proweniencji. Zastosowane *theatrum Terrae Sanctae* przydało na tyle autentyzmu całemu kompleksowi kalwaryjnemu, że nie było konieczne, by wszystkie obiekty stacyjne były wiernymi kopiami obiektów z Jerozolimy. W ten sposób powstało nowe założenie, które dzięki semiotyzacji nabrało znaczenia kopii Jerozolimy. Dobrze widać to w nomenklaturze: w drukarni Balcera Śmieszkowica zostało wydane w 1669 roku jedno z pierwszych opracowań dziejów kalwarii Zebrzydowskiego, pt. *Kalwarya albo Nowe Jeruzalem na polach Zebrzydowskich zasadzone...*¹⁶. Zatem w zaledwie 30 lat po zakończeniu budowy większości obiektów kompleksu kalwaryjnego jego rola jako Nowej Jerozolimy była dostrzegalna. W zamyśle Mikołaja Zebrzydowskiego jego kalwaria miała być nową Ziemią Świętą, dlatego nie chciał słyszeć o tym, aby na jej terenie znajdowały się gospody, zajazdy czy domy prywatne. W latach 1617-1620 Zebrzydowski wydzielił specjalną przestrzeń u stóp wzgórza klasztorne dla ludzi, którzy chcieli osiąść blisko kompleksu kalwaryjnego (czy to ze względów dewocyjnych, czy handlowych)¹⁷. Zebrzydowski wykreował na swoich terenach „ziemię świętą”, dlatego następców Mikołaja tak bardzo raził chociażby wypas bydła na obszarach drózkowych, którego dopuszczali się mieszczanie od 1640 roku. W gotowy do odczytania trzon polskiej Jerozolimy w sposób nieunikniony zaczęła wdzierać się sfera profanum, bo ją w nią wkraczać ludność lokalna ze swoją infrastrukturą mieszkaniową¹⁸.

Cała przestrzeń wyniesiona do wysokiego miana „polskiej Jerozolimy” podnosiła rangę poszczególnych kaplic, które stawały się znakiem służącym do wręcz namacalnego odczytywania życia Jezusa. Pielgrzym miał poczuć się jak w Jerozolimie i przez odbycie podobnej co Jezus drogi na tyle blisko zjednoczyć się z Bogiem, by pątnicza prośba została wysłuchana. Kluczowa w wytwarzaniu owej semiotyzacji, a w rezultacie autentyzmu miejsca, była więc kwestia współprzeżywania cierpienia/współcierpienia, które sprowadzało się do praktyki *compassio* (łac. współczucia, współcierpienia). Wytworzone wokół tej semiotyzacji *theatrum sacrum* drózek, dróg krzyżowych i Pasji włączało przez ich celebrowanie w katolicką kulturę pamięci. Kompleks kalwaryjny Zebrzydowskiego powstał jako przejaw kontrreformacji na ziemiach

his calvary was to be a new Holy Land, so he did not want to hear about taverns, inns, or private houses situated on its territory. Between 1617 and 1620, Zebrzydowski allocated a special space at the foot of the monastery hill for people who wanted to settle close to the calvary complex (whether for devotional or commercial reasons)¹⁷. Zebrzydowski created a “holy land” on his land, which is why Mikołaj’s successors were so much offended by even cattle grazing in the areas of the paths, which the townspeople had used to do since 1640. In the ready-to-read core of the Polish Jerusalem, the sphere of profanity inevitably had begun to break in because the local population with its housing infrastructure started to step in¹⁸.

The entire space elevated to the great name of the “Polish Jerusalem” raised the rank of individual chapels, which became a sign serving an even tangible reading of Jesus’ life. The Pilgrim was to feel like being in Jerusalem and through walking a similar path to Jesus, to unite with God so that the pilgrim request would be heard. The key issue in the creation of this semiotisation and, as a result, the authenticity of the place, was therefore the issue of co-experiencing suffering/compassion, which would come down to the practice of *compassio* (Latin: empathising, co-suffering). The *theatrum sacrum* of paths, Ways of the Cross, and Passions, created around this semiotisation, would include through their celebration in the Catholic culture of memory. Zebrzydowski’s calvary complex was created as a manifestation of Counter-Reformation in Polish territories. Luther negated the sacrificial nature of the holy mass and transubstantiation; for the reformer, the only active participant in the liturgy of the Mass was Jesus (there is no exchange, and Christ descends in the Eucharist in the form of a consubstantiation). In the vicinity of Lanckorona Mount, Calvinism, which came here via the Duchy of Oświęcim, was implanted¹⁹. For Calvin, the Mass service was only a remembrance (the Lord’s Supper is *caritatis vinculum*²⁰). As for Luther, the liturgy of the Mass combined heaven and earth, but only in descending order (only God was the one acting effectively in the liturgy – Luther rejected the ascending order), so for the Calvinists there was no exchange and form of activity whatsoever of those participating in the service. In the case of

polskich. Luter negował ofiarniczy charakter mszy świętej i transsubstancjację; dla reformatora jedynym czynnym uczestnikiem liturgii mszalnej był Jezus (nie ma wymiany, a Chrystus zstępuje w Eucharystii w formie konssubstancjacji). W okolicach Lanckorońskiej Góry zakorzenił się kalwinizm, który przybył tutaj przez Księstwo Oświęcimskie¹⁹. Dla Kalwina nabożeństwo mszalne było już tylko i wyłącznie wspomnianiem (Wieczera Pańska jest *cari-tatis vinculum*²⁰). Jak u Lutera liturgia mszalna łączyła niebo z ziemią, ale tylko w porządku zstępującym (jedynym skutecznie działającym w liturgii był Bóg – Luter odrzucił porządek wstępujący), tak dla kalwinistów nie było w liturgii żadnej wymiany i formy działania uczestniczących w nabożeństwie. W przypadku kalwarii Zebrzydowskiego, choć nie chodzi o liturgię mszy, a o nabożeństwo, widać ważne dla katolików połączenie obu porządków, wpływających na skuteczność liturgii oraz podkreślenie silnego na ziemiach polskich przywiązania do form pobożności ludowej, której najpełniejszym wykwitem okazały się udratyzowane nabożeństwa drózkowe, zachęcające do *compassio*.

Jan Assmann, analizując teorię mnemotoposów Halbwachsa i odwołując się do koncepcji miejsc pamięci Pierre'a Nory, stwierdził w swoich rozważaniach, że „sztuka pamięci posługuje się przestrzenią wyobrażoną, a kultura pamięci rozmieszcza swe znaki w przestrzeni naturalnej”²¹. Napisał: „Nawet całe krajobrazy – i szczególnie krajobrazy – służą jako medium pamięci kulturowej; nie przez umieszczanie w nich znaków („pomników”), lecz przez podniesienie całości do rangi znaku, czyli przez semiotyzację”²². Kompleks kalwaryjny jest bez wątpienia (idąc za tokiem myślenia Assmanna) strukturą konektywną, która „spaja społeczeństwo zarówno tu i teraz, jak i na przestrzeni czasu”, a ponadto „łączy ludzi, tworząc symboliczny świat znaczeń: wspólny obszar doświadczenia, oczekiwania i działań”²³. Po pierwsze, wszystkie części składowe kompleksu kalwaryjnego podniesione są do rangi znaku (a nawet figury pamięci) dzięki osadzeniu w kontekście całości. Po drugie, odwołują do wydarzeń i postaci poprzez związane z nimi zwyczaje, rytuały i obrzędy liturgiczne, prowokujące wspomnianie. Po trzecie, każdy z elementów kompleksu spełnia wszystkie trzy cechy figury pamięci i za pomocą społecznych ram znaczeniowych daje

Zebrzydowski's calvary, although it is not the liturgy of the Mass, but the service that is important, there is a combination of both orders important for Catholics, influencing the efficacy of the liturgy and emphasising the strong attachment on Polish lands to forms of folk piety, whose fullest efflorescence turned out to be the dramatized path services, encouraging *compassio*.

Jan Assmann, analysing Halbwach's theory of the mnemotopos and referring to Pierre Nora's concept of places of memory, stated in his deliberations that “The art of memory uses the imaginary space, and the culture of memory arranges its signs in the natural space”²¹. He wrote: “Even entire landscapes – and especially landscapes – serve as a medium of cultural memory; not by placing signs (“monuments”) in them, but by raising the whole to the rank of the sign, that is, by semiotisation”²². The calvary complex is undoubtedly (following Assmann's line of thinking) a connecting structure that “binds society both here and now and over time”, and also “connects people by creating a symbolic world of meanings: a common area of experience, expectation, and activities”²³. First, all of the components of the calvary complex are raised to the rank of the sign (and even a figure of memory), thanks to their being embedded in the context of the whole. Second, they refer to events and figures through their associated customs, rituals, and liturgical rites, which provoke remembrance. Third, each element of the complex fulfils all three features of the figure of memory and through the social framework of meaning gives the opportunity to revive – incorporate into the life of the community what is behind it²⁴.

Memory requires location and monumentalisation. In this regard, all elements of the calvary complex fulfil in an exemplary way this memory function as memory figures monumentalising and locating it. With their help, owing to the specificity of the memory of Jesus, which crystallises around the precisely named elements connected with Jerusalem, the process of including the past into the present of the community using these figures takes place. This is because all the chapels, objects, customs, and activities show the same specificity as the memory figures in Assmann's sense: they have a specific reference to space and time, they make a connection between all

możliwość ożywiania – włączania w życie wspólnoty tego, co się za nimi kryje²⁴.

Pamięć wymaga lokalizacji i monumentalizacji. W tym względzie wszystkie elementy kompleksu kalwaryjnego spełniają wzorcowo tę funkcję pamięci jako monumentalizujące i lokalizujące ją figury pamięci. Za ich pomocą, dzięki konkretności pamięci o Jezusie, która krystalizuje się wokół precyzyjnie nazwanych elementów związanych z Jerozolimą, następuje proces włączania przeszłości w teraźniejszość wspólnoty posługującej się tymi figurami. Dzieje się tak, ponieważ wszystkie kaplice, przedmioty, zwy-

czaje i działania wykazują tę samą specyfikę, co figury pamięci w rozumieniu Assmanna: mają konkretne odniesienie do przestrzeni i czasu, komunikują między sobą wszystkich członków konkretnej grupy oraz dają możliwość rekonstruktywności²⁵.

Pamięć o Jezusie, dzięki rytuałom i obrzędom liturgicznym *theatri Terrae Sanctae*, wytwarza punkty krystalizacji pamięci kulturowej. Obiekty kalwaryjskie (poza Grobem Chrystusa) same w sobie (m.in. swoją szatą stylową) nie komunikują wprost z Jerozolimą. Zmienia się to w momencie wspomnienia, kiedy w ramach całego udramatyzowanego nabożeństwa dostarczają poczucia stabilności i permanentności dzięki temu, że ich wartość i znaczenie zostały ukształtowane społecznie. Kościół Trzeciego Upadku stał się obudową dla figury upadającego pod krzyżem Jezusa, która znajdowała się w tym miejscu od 1724 roku. Mimo że w pamięci kulturowej nie przechowano nazwiska rzeźbiarza, w 1754 roku podjęto

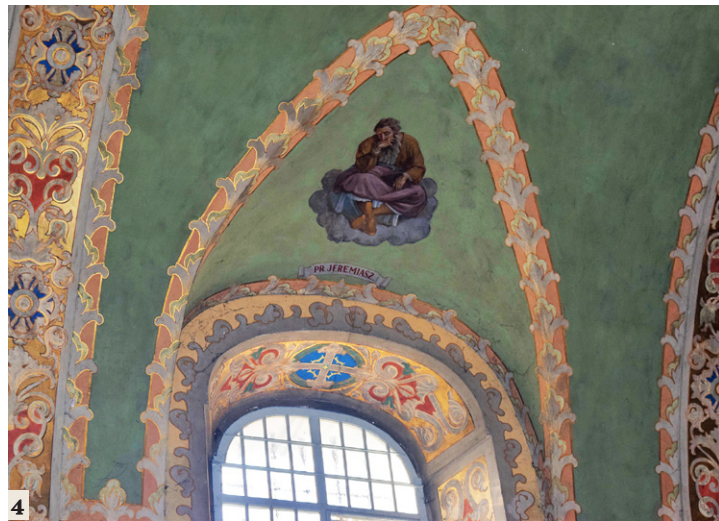
members of a particular group and give the possibility of reconstructiveness²⁵.

The memory of Jesus, thanks to the rituals and liturgical rites of the *theatri Terrae Sanctae*, creates the points of crystallisation of cultural memory. The calvary structures (except for the Sepulchre of Christ) do not communicate themselves (i.a. with their stylistic design) directly with Jerusalem. This changes at the moment of remembrance, when within the framework of the entire dramatised service they provide a sense of stability and permanence owing to the fact that their value and meaning have been shaped socially. The Church of the Third Fall became the enclosure for the figure of Jesus falling under the cross, which has stood in this place since 1724. Although the name of the sculptor had not been preserved in the cultural memory, in 1754 a decision was made to build a sacred structure that would become a housing and cover for the statue of Christ. The founder of the church was the Treasurer of the Zator and Oświęcim, Franciszek Rusocki. The figure of Jesus already in 1754 communicated with the events from Jerusalem from the beginning of our era, as well as with the very formation of the calvary complex (the mere placing of the object into the space of the “Holy Land” gave it a sacred nature). An additional criterion was the value (perhaps artistic?) which caused that a decision was made to protect the figure from the influence of external factors and that the figure was perceived as worth preserving. To emphasise the reference of the figure of the falling Christ to a specific time, space, and group, the images of Old Testament prophets were painted in the church’s lunettes, announcing the expiatory death of the Messiah which completed the Revelation. In addition, with time a habit emerged that the pilgrims visiting the church would go on their knees around the figure of the falling Jesus, touching the longer beam of the cross of Christ, on which the inscription had been made with the verse from the Book of the Prophet Isaiah: “Vere languores nostros ipse tulit: et dolores nostros ipse portavit” (Eng. “Truly he himself bore our griefs, and he himself carried our sorrows” – Isaiah 53:4-5). Thus, the building of the Church of the Third Fall had become an additional commentary (justified by very specific figures of memory – prophets and their prophetic texts) to a sculpture commemorating the third fall of Jesus.

decyzję o budowie obiektu sakralnego, który miał być obudową i otuliną dla posągu Chrystusa. Fundatorem kościoła został podskarbi zatorski i oświęcimski Franciszek Rusocki. Figura Jezusa już w 1754 roku komunikowała tak z wydarzeniami z Jerozolimy z początku naszej ery, jak i z samym kształtowaniem się kompleksu kalwaryjnego (już samo umieszczenie w przestrzeni kompleksu „Ziemi Świętej” przydawało obiektowi sakralnego charakteru). Dodatkowym kryterium stała się wartość (może artystyczna?), która sprawiła, że postanowiono zabezpieczyć figurę przed wpływem czynników zewnętrznych i dostrzeżono ją jako wartą zachowania. By podkreślić odniesienie figury upadającego Chrystusa do konkretnego czasu, przestrzeni i grupy, w lunetach kościoła wymalowano wizerunki starotestamentowych proroków, którzy zapowiedzieli ekspiacyjną śmierć Mesjasza dopełniającą Objawienia. Ponadto z czasem narósł zwyczaj, by nawiedzający kościół pątnicy na klęczkach obchodzili figurę upadającego Jezusa, dotykając dłuższej belki krzyża Chrystusa, na której została wykonana inskrypcja z werselem z Księgi Proroka Izajasza: „Vere languores nostros ipse tulit: et dolores nostros ipse portavit” (pol. „On się obarczył naszym cierpieniem, On dźwigał nasze boleści” – Izajasz 53,4). Zatem budynek kościoła Trzeciego Upadku stał się dodatkowym komentarzem (uzasadnionym bardzo konkretnymi figurami pamięci – prorokami i ich profetycznymi tekstami) do rzeźby upamiętniającej trzeci upadek Jezusa.

Czas i przestrzeń łączy życiowy kontekst, nacechowany emocjonalnie i wartościowany w określony sposób, bo figura pamięci ma odniesienie do konkretnej grupy społecznej. Kultura pamięci chrześcijan najpierw wyostrzyła u swoich członków różnicę z Żydami, czego kalwaryjskim przykładem są chociażby takie obiekty, jak kaplica Żydowin. Upamiętnia ona wydarzenie z pogrzebu Matki Boskiej, gdy apostołowie, niosąc do Grobu na marach martwe ciało Marii, napotkali na swojej drodze Żyda, który podważył czystość zmarłej Bogarodzicy (w momencie, kiedy chwycił za mary i chciał sprofanować jej ciało, stracił obie dłonie, które w cudowny sposób spadły na

Time and space is combined by a context of life, emotionally marked and valued in a specific way, because the figure of memory has reference to a specific social group. The memory culture of the Christians first sharpened in their members the differences with the Jews, as in the Kalwaria example of such structures as the Chapel of the Jew (Polish: kaplica Żydowin). It commemorates the event of the funeral of the Virgin Mary, when the apostles, carrying the dead body of Mary on the bier, encountered a Jew who challenged the purity of the deceased Mother of God (at the moment when he seized the bier and wanted to desecrate her body, he lost both hands which in a miraculous way fell to the ground). The name of the chapel comes from a joking/mocking term used in relation to a Jew, i.e. the Polish Żydowin²⁶. The chapel is also a neo-Gothic set design for the Burial of the Mother of God experienced by the pilgrim, in which the station was included, highlighting the narrative about the blindness of the Jews who killed the long-awaited Messiah, and also undermined the cult of the Mother of God's purity which was alive in the Church. The presence of this chapel in the calvary *theatro Terrae Sanctae* sharpens the difference of the Catholic culture of memory with the foreign (here: Jewish) culture of memory (its representative dared to undermine the sanctity of Mary as the Mother of the Church). In addition, considering Counter-Reformation lasting in Polish territories in the time of development of the calvary complex, the calvary could also have served as a way to emphasise the differences of the Catholic culture of memory with the vision of Reformer "faddists", and at the same time

3, 4. Kościół Trzeciego Upadku, wnętrze. Fot. M. Płonka

3, 4. The Church of the Third Fall, interior. Photo by M. Płonka

ziemię). Nazwa kaplicy bierze się od żartobliwego/prześmiewczego określenia stosowanego w stosunku do Żyda, czyli Żydowin²⁶. Kaplica stanowi także neogotycką scenografię do przeżywanego przez pątnika Pogrzebu Matki Boskiej, w którego przebieg wliczona została stacja uwypuklająca narrację o ślepcie Żydów, którzy zabili wyczekiwanego Mesjasza, a ponadto podważali żywy w Kościele kult czystości Matki Boga. Obecność tejże kaplicy w kalwaryjskim *theatro Terrae Sanctae* wyodrębnia różnicę między katolicką a obcą (tu: żydowską) kulturą pamięci (jej przedstawiciel śmiało podważył świętość Marii jako Matki Kościoła). Ponadto, biorąc pod uwagę trwającą w czasie powstawania kompleksu kalwaryjnego na ziemiach polskich kontrreformację, można zauważyć, że kalwaria mogła służyć również jako sposób na uwypuklenie różnic dzielących katolicką kulturę pamięci od wizji „nowinkarzy” reformatorskich, a przy tym zacierała różnice wewnątrz samego Kościoła katolickiego, którego homogeniczność była celem założonym Ojców Soboru Trydenckiego.

Termin „rekonstruktywność” należy zaś rozumieć jako sposób przechowywania (możliwej do zachowania) pamięci, którą społeczeństwo może odczytywać dzięki swoim aktualnym ramom. Pątnik kalwaryjski odczytuje przeszłość dzięki skryzalizowanym w figurach pamięci wspomnieniom o Jezusie, które funkcjonują jako wspomnienia z czasów Jezusa, mimo iż same obiekty nie są autentyczne. W kontekście

blurred the differences within the Catholic Church itself, whose homogeneity was the goal assumed by Fathers of the Council of Trent.

The term “reconstructiveness” should be understood as a way of storing memory (possible to be preserved) that the public can interpret, thanks to its current framework. The calvary pilgrim interprets the past, thanks to the memories of Jesus crystallised in the figures of memory which function as memories of the time of Jesus, even though the objects themselves are not authentic. In the context of retrospectiveness, it is worth noting that the first structures and objects from the times of Mikołaj Zebrzydowski in a few years from their creation had be-

come figures of memory. The sepulchre of the Virgin Mary is one of the best examples of this since it is a representative of the most tasteful architectural solutions in Kalwaria Zebrzydowska using the early Baroque style and also a quasi-reliquary for the original Sepulchre of the Mother of God dating back to 1611-1615. Initially, Paulus Baudarth gave the chapel the shape of a sarcophagus. The first church was supposed to be a Sepulchre made of stone ashlars, to which two door openings led, allowing for watching the Eucharist celebrated inside. At the end of his life, Mikołaj proceeded to the expansion of the Sepulchre and continued it to half the height of the walls. The founder’s death ended the completion of the church’s enlargement. From 1620, his son Jan Zebrzydowski continued the idea of his father²⁷. Both founders did not take into account, even for a moment, to dismantle the original sarcophagus, designed and made by Baudarth. The developed Church of Sepulchre of the Mother of God became a “reliquary” for the original structure of the Sepulchre. In the first third of the eighteenth century, a late-Baroque altar was erected above the Sepulchre; something like a “false” confessio – “false” in so far that in the foundation

5. Kościół Grobu Matki Boskiej w Brodach, widok ogólny od strony Doliny Jozafata. Fot. M. Płonka

5. The Church of the Sepulchre of the Mother of God in Brody, general view from the side of the Valley of Josaphat. Photo by M. Płonka

retrospektywności warto zauważyć, że pierwsze obiekty z czasów Mikołaja Zebrzydowskiego zaledwie w ciągu kilku lat od powstania stały się figurami pamięci. Grób Matki Boskiej jest jednym z najlepszych tego przykładów, jako że jest reprezentantem najgustowniejszych rozwiązań architektonicznych w Kalwarii Zebrzydowskiej z wykorzystaniem wczesnego baroku i jednocześnie quasi-relikwiarzem na pierwotny Grób Matki Boskiej z lat 1611-1615. Początkowo Paulus Baudarth nadał kaplicy kształt sarkofagu. Pierwszy kościół miał być więc grobowcem z ciosów kamienia, do którego prowadziły dwa otwory drzwiowe, dające możliwość przyglądania się celebrowanej wewnątrz Eucharystii. Pod koniec życia Mikołaj przystąpił do rozbudowy Grobku i doprowadził ją do połowy wysokości murów. Proces powiększania kościoła przerwała śmierć fundatora. Od 1620 roku ideę ojca kontynuował syn Jan Zebrzydowski²⁷. Zarówno jeden, jak i drugi fundator ani przez moment nie wzięli pod uwagę, by rozebrać pierwotny sarkofag, który zaprojektował i wykonał Baudarth. Rozbudowany kościół Grobu Matki Boskiej stał się „relikwiarzem” dla pierwotnego obiektu Grobu. W pierwszej tercji XVIII wieku zamontowano nad Grobem późnobarokowy ołtarz; powstało coś w rodzaju „fałszywej” konfesji – „fałszywej” o tyle, że w podwalinie ołtarza znajduje się nieautentyczny Grób (tu: z figurą, a nie relikwiami Najświętszej Marii Panny, która została wzięta do nieba z ciałem i Najświętszą Duszą). Dzięki retrospektywności można śmiało mówić o ogromnym znaczeniu Grobu Marii w Brodach jako miejscu autentycznym w ramach całości, w którym było złożone ciało Marii i do którego mocą Boską wróciła Najświętsza Dusza Matki Boga, a z którego następnie Bogarodzica została wzięta do nieba²⁸.

Poszczególne kaplice kompleksu kalwaryjnego przez semiotyzację urastają więc do rangi znaku i stają się topograficznym „tekstem” pamięci, za pomocą którego można odczytać pamięć kulturową poszczególnych pokoleń²⁹. Skoro krajobrazem pamięci nazywać należy wszystkie elementy, które dzięki semiotyzacji i osadzeniu w ramach całości urastają do rangi figur pamięci, to spoiwem gwarantującym funkcjonowanie kalwaryjskiego krajobrazu pamięci w kulturze pamięci Polaków i Kościoła katolickiego w Polsce jest samo zjawisko, które determinuje

of the altar there is an inauthentic Sepulchre (here: with a figure and not the relics of the Blessed Virgin Mary who was taken to heaven with the body and the Holy Soul). Thanks to retrospectiveness, we can speak without doubt about a great importance of the Sepulchre of the Mother of God in Brody as of an authentic site within the whole, where the Virgin Mary's body had been put and where, by God's power, her Holy Soul had returned, and from where the Mother of God was later taken to heaven²⁸.

Thus, the individual chapels of the calvary complex through semiotisation rise to the rank of a sign and become a topographical “text” of memory, with the help of which one can read the cultural memory of individual generations²⁹. Since all elements – that thanks to semiotisation and settlement within a whole become figures of memory – should be called the landscape of memory, then the bond that guarantees the functioning of the calvary landscape of memory in the culture of memory of Poles and the Catholic Church in Poland is the phenomenon itself, the phenomenon which determines the whole of the issues described by me, that is all religious practices that are used to show and communicate with the Invisible, which I call the *theatrum Terrae Sanctae*. Calling *theatrum Terrae Sanctae* the landscape of memory does not contradict the spatial aspect of memory and remembrance that I am discussing. This intangible bond combines all the elements of the calvary landscape and their values, and thus already on this plane (through appropriation) demonstrates the spatial aspect of remembrance. It can therefore be said that as Assmann analyses the writing as a medium of memory, then in a similar manner a set of all material elements of the calvary complex should be called writing. In addition to writing, still present in the calvary complex is another medium – the body. Assmann states that writing is a form of textual coherence that has replaced previous ritual coherence³⁰. Based on repetition, that is, the exact duplication of gestures and the reciting appropriate formulas, the ritual coherence moved towards the text and was recorded in it. In the case of the calvary concept of Kalwaria Zebrzydowska, both in the collection of material and non-material elements of the *theatri Terrae Sanctae*, writing and body appear side by side as equivalent media of remembrance. As early as

całość opisywanych przez mnie zagadnień, a więc ogół praktyk religijnych służących uwidacznianiu i komunikowaniu z Niewidzialnym, które nazywam *theatrum Terrae Sanctae*. Nazwanie krajobrazem pamięci *theatrum Terrae Sanctae* wcale nie zaprzecza omawianemu przez mnie przestrzennemu aspektowi pamięci i pamiętania. Owo niematerialne spoivo zbiera w sobie wszystkie elementy krajobrazu kalwarii i ich walory, a więc już na tej płaszczyźnie (poprzez zawłaszczenie) wykazuje przestrzenny aspekt pamiętania. Można więc stwierdzić, że tak jak Assmann analizuje pismo jako medium pamięci, tak w podobny sposób pismem należałoby nazwać zbiór wszystkich elementów materialnych kompleksu kalwaryjnego. Poza pismem występuje ciągle obecne w kompleksie kalwaryjnym drugie medium, którym jest ciało. Assmann stwierdza, że pismo jest formą koherencji tekstualnej, która zastąpiła wcześniejszą koherencję rytualną³⁰. Oparta na repetycji, czyli dokładnym powielaniu gestów i recytowaniu odpowiednich formuł, koherencja rytualna przeszła w stronę tekstu i została w nim utrwalona. W przypadku założenia kalwaryjnego w Kalwarii Zebrzydowskiej tak w zbiorze materialnych, jak i niematerialnych elementów *theatri Terrae Sanctae* pismo i ciało występują obok siebie jako równorzędne media pamięci. Już w 1608 roku odbyły się na ziemi Zebrzydowskiego pierwsze nabożeństwa Męki Pańskiej, przy czym pierwsze kaplice wyznaczające poszczególne stacje oddano do użytku dopiero rok później. Proste, pomalowane na czerwono krzyże w 1608 roku zastępowały miejsca-stacje, a ich forma wcale nie umniejszała roli przestrzennego aspektu pamięci o Jezusie i Jerozolimie; dzięki semiotyzacji nawet proste drewniane krzyże komunikowały z miejscami z Ziemi Świętej. Medium pisma posłużyło zaś do rozprzestrzenienia i utrwalenia pierwszych struktur nabożeństw drózkowych.

W latach 1608-1617 (a więc odpowiadających pierwszej fazie budowy kaplic) ukształtował się ceremoniał nabożeństw pasyjnych, związany z istniejącymi już kaplicami. Układ nabożeństwa pasyjnego w kompleksie Zebrzydowskiego nie odpowiadał żadnemu z istniejących w tym czasie w Europie nabożeństw tego typu. Stało się tak wskutek budowy Grobu Pańskiego, którego obecność narzuciła zmianę w układzie nabożeństwa pasyjnego przyjętego

in 1608, the first services of the Passion of Christ had taken place on Zebrzydowski's land, although the first chapels designating the individual stations were commissioned only a year later. In 1608 simple, red-painted crosses replaced the places-stations, and their form did not diminish at all the role of the spatial aspect of the memory of Jesus and Jerusalem; thanks to semiotisation even simple wooden crosses communicated with places from the Holy Land. The medium of writing was used to disseminate and consolidate the first structures of the path services.

In the years 1608-1617 (thus corresponding to the first phase of the construction of chapels) a ceremonial of Passion services was established, associated with the already existing chapels. The layout of the Passion service in Zebrzydowski's complex did not correspond to any of the Passion services existing at that time in Europe. This was due to the construction of the Sepulchre of Our Lord, whose presence imposed a change in the layout of the Passion service adopted from Adrichem (ending with the Death of Jesus). In the shaping path rite, two stations were added: The Entombment and Anointing (not included in any of the rites of the Passion services of Bethlem, Jan Pascha, or Adrichem), revealing the local variation of the Passion service³¹. Mikołaj's son Jan Zebrzydowski in the years 1623-1641 built further chapels, which contributed to the creation between 1630 and 1632 of the service of the Weys of Sorrow, Funeral, and Triumph of the Mother of God authored by Father Mikołaj from Skalbierz³². Therefore, it is easy to notice that in the years 1608-1632, the creators of Polish Jerusalem based on the canon associated with the Holy Land, but with time the canon of the newly created "holy place", petrifying the significance of the Zebrzydowski family calvary complex, had been shaping. The complex of all the elements of Polish Jerusalem and the whole setting of the *theatri Terrae Sanctae* made the accuracy of the message possible,

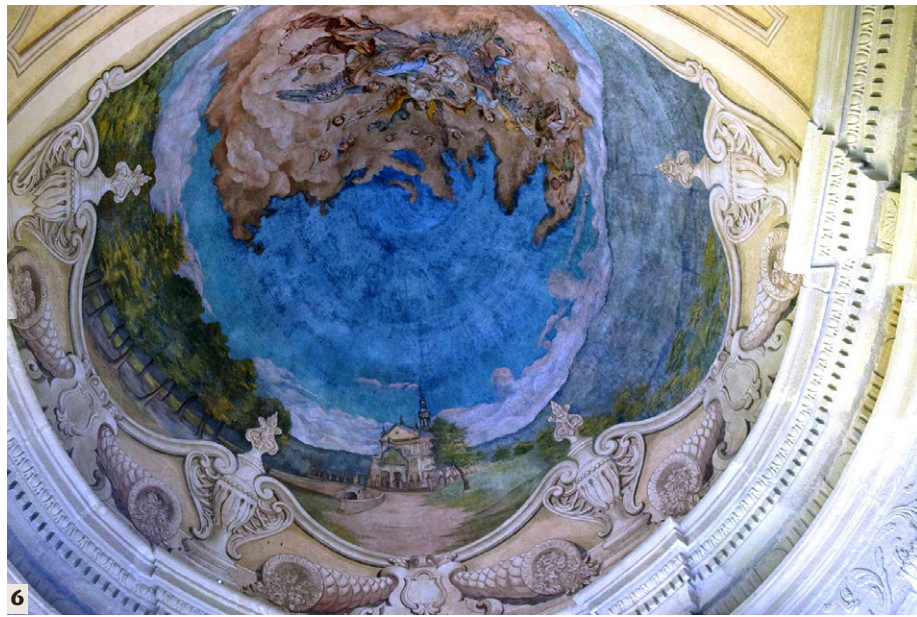
6. Kościół Grobu Matki Boskiej w Brodach. Bęben kopuły z polichromią z 1926 r. Karola Polityńskiego z wizerunkiem tutejszego Grobu MB, nad którym znajduje się scena Wniebowzięcia. Fot. M. Płonka

6. The Church of the Sepulchre of the Mother of God in Brody. Tholobate of the dome with a polychromy from 1926 by Karol Polityński with the image of Sepulchre of the Mother of God of this place above which one can see the Assumption scene. Photo by M. Płonka

od Adrichema (kończącego się na Śmierci Jezusa). W kształtującym się rytuale dróżkowym dodane zostały dwie stacje: Złożenia w Grobie i Namaszczenia (nieuwzględniana w żadnym z rytuałów nabożeństw pasyjnych Bethlema, Jana Paschy czy Adrichema), ujawniające lokalną oboczność nabożeństw pasyjnych³¹. Syn Mikołaja, Jan Zebrzydowski, w latach 1623-1641 wybudował kolejne kaplice, które przyczyniły się do powstania w latach 1630-1632 nabożeństwa Dróg Bolesci, Pogrzebu i Triumfu Matki Bożej autorstwa o. Mikołaja ze Skalbmierza³². Jak zatem łatwo zauważyć, w latach 1608-1632 twórcy polskiej Jerozolimy bazują na kanonie dotyczącym Ziemi Świętej, ale z czasem kształtuje się kanon nowo powstałego „miejsca świętego”, petryfikujący znaczenie kompleksu kalwaryjnego Zebrzydowskich. Kompleks wszystkich elementów polskiej Jerozolimy i całej oprawy *theatri Terrae Sanctae* umożliwił dokładność przekazu, co pozwoliło powiązać je ze słowem, a szerzej – z tekstem. Kanon oznacza zbiór tego, co wzorcowe i co święte, a każdy jego element składowy stanowi podstawę tożsamości posługującej się nim wspólnoty. W tym kontekście rozumienie całego kompleksu kalwaryjnego w Kalwarii Zebrzydowskiej jako kanonu pozwala uchwycić jego bardzo ważną cechę, którą jest autentyczność (wykreowana lub rzeczywista).

Również istotna w kontekście opisywanego przede mnie zagadnienia kompleksu kalwaryjnego jako pomnika XVI-wiecznej Jerozolimy jest rola opiekunów miejsca – bernardynów jako strażników pamięci kulturowej. Otóż zakon franciszkański był bardzo silnie związany z Jerozolimą już przez swojego założyciela³³. Prowincja Niepokalanego Poczęcia NMP Zakonu Braci Mniejszych, których członków zwie się potocznie bernardynami, szerzyła kult Matki Boskiej i pasji Chrystusa, co jest czytelne w kontekście funkcjonujących na tym terenie cykli dróżek i misteriów. Bernardyni od samego początku pełnili więc rolę depozytariuszy miejsca i *theatri Terrae Sanctae*. Jak już zostało powiedziane, Kalwaria Zebrzydowska nabrała autentyczności dzięki postawionemu na górze Żar kościółkowi Ukrzyżowania, który był wierną kopią

which allowed for linking them with the word, and more broadly – with the text. The canon is the set of what is model and sacred, and each of its constituent elements forms the basis of the identity of the community using it. In this context, the understanding of the entire calvary complex in Kalwaria Zebrzydowska as a canon allows for capturing its very important feature, which is authenticity (either created or real).

What is also important in the context of the issue of the calvary complex described by me as a monument of the sixteenth-century Jerusalem is the role of the place's guardians – the Bernardines as guardians of cultural memory. And so, the Franciscan order was very strongly connected already by its founder with Jerusalem³³. The Province of the Immaculate Conception of the Order of Friars Minor, whose members are commonly called Bernardines, was spreading the cult to the Mother of God and the Passion of Christ, which is clear in the context of the paths and mysteries functioning in this area. From the very beginning, the Bernardines were the depositaries of the place and the *theatri Terrae Sanctae*. As it has already been said, Kalwaria Zebrzydowska gained authenticity thanks to the Church of the Crucifixion erected on Mount Żar, which was a faithful copy of two arches from the Church of Mount Calvary. With time, the whole matrix of the calvary complex would grow around this structure. Thus, the complex and its *theatrum Terrae Sanctae* became a kind of reliquary for a copy of the Sepulchre of Christ, just like the Basilica of St. Mary of the Angels for Porziuncola³⁴. I deliberately quote this example related to the Order of Saint Francis to show that the Bernardines, as the spiritual

dwóch przęsł z kościoła Góry Kalwarii. Z czasem wokół tego obiektu narosła cała osnowa kompleksu kalwaryjnego. Zatem kompleks i jego *theatrum Terrae Sanctae* stał się czymś w rodzaju relikwiarza na kopię Grobu Chrystusa, jak bazylika Matki Boskiej Anielskiej dla Porcjunkuli³⁴. Celowo przytaczam ten przykład związany z zakonem św. Franciszka, by pokazać, że bernardyni, jako duchowi synowie świętego Franciszka, okazali się depozytariuszami idealnie spełniającymi funkcję „strażników” kalwarii. Po 1772 roku wskutek jurysdykcji austriackiej, zakazującej praktykowania niebezpiecznych zabobonów, zostały zdecydowanie uproszczone nabożeństwa pasyjne odprawiane w czasie Wielkiego Tygodnia. Bernardyni od razu odnotowali spadającą liczbę pątników. Wierni zaczęli brać udział tylko w tych najbardziej udramatyzowanych fragmentach misteriów, jak np. odczytanie dekretu przez Pilata³⁵. W 1946 roku o. Augustyn Chadam po przeprowadzonej kwerendzie postanowił ponownie udramatyzować misteria Wielkiego Tygodnia. Od 1947 roku, kiedy przygotowano pierwsze przypominające w formie pierwotne misteria pasyjne Wielkiego Tygodnia, nastąpił ponowny wzrost liczby pątników przybywających na teren kompleksu kalwaryjnego w Kalwarii Zebrzydowskiej. Zatem *Ordo Fratrum Minorum* okazał się nie tylko depozytariuszem spuścizny materialnej, ale również przez charyzmat *compassio* (żywo akcentowanej w życiorysie św. Franciszka) przechował ów aspekt doświadczenia, niebywale istotny w kontekście omawianego *theatri Terrae Sanctae*.

Funkcjonowanie

Wznoszenie kompleksów kalwaryjnych uwypukla żywą potrzebę utrwalania tego, co kiedyś było pamięcią żywą. Mechanizm interpretowania przez wspólnotę samej siebie (czyli relatywizowania odczytań do konkretnych warunków kulturowych) wskazuje na dystans, jaki zaczyna dzielić wspólnotę od tradycyjnych przekazów. Krajobrazy pamięci nie są statyczne, zmieniają się wraz z upływem czasu; czytelne jest w nich współgranie historii z miejscem. Celebracja nabożeństwa drózek kalwaryjskich może być przejawem uformowania pątnika przemierzającego trasę drózek kalwaryjskich w pamięci kulturowej, bo chociaż wspomina on daleką przeszłość, za

sons of Saint Francis, turned out to be depositaries that perfectly fulfilled the function of the calvary's "guardians". After 1772, as a result of Austrian jurisdiction, which forbade the practice of dangerous superstitions, the passive services taking place during Holy Week were definitely simplified. The Bernardines immediately noted the declining number of pilgrims. The faithful began to take part only in the most dramatised fragments of the mysteries, such as the reading of the decree by Pilate³⁵. In 1946 father Augustyn Chadam, following a carried out inquiry, decided to re-dramatise the mysteries of Holy Week. Since 1947, when the first mysteries, reminding in their form the initial Passion mysteries of Holy Week, were prepared, the number of pilgrims arriving to the Kalwaria Zebrzydowska calvary complex increased again. Thus, the *Ordo Fratrum Minorum* proved not only to be a depositary of the material legacy, but also because of the charisma of the *compassio* (vividly highlighted in the life of Saint Francis), it preserved this aspect of experience extremely important in the context of the *theatri Terrae Sanctae* discussed.

Functioning

The construction of calvary complexes emphasizes the vital need to preserve what once had been a living memory. The mechanism of self-interpretation by the community (or relativising the readings to specific cultural conditions) points to the distance that begins to separate it from traditional messages. The landscapes of memory are not static since they change with the passage of time; the interaction between history and place is clear in them. The celebration of the calvary paths may be a manifestation of the formation of a pilgrim traversing the calvary paths in cultural memory, because although the pilgrim remembers a distant past, they always find a form of communication with the past through a landscape of memory. The calvary songs can be a good example of the said formation. One group consists of songs much older than Kalwaria Zebrzydowska itself (e.g. *Jezusa Judasz przedał* [*Judas Sold Jesus*], from ca. 1505), the second – songs written especially for the emerging calvary complex, and the third – songs from other sanctuaries adapted to the local *theatri*. In the context of the said formation,

pomocą krajobrazu pamięci zawsze znajduje formę komunikacji z tym, co minione. Dobrym przykładem uformowania mogą być pieśni kalwaryjskie. Jedną grupę stanowią pieśni znacznie starsze niż sama kalwaria w Kalwarii Zebrzydowskiej (np. *Jezusa Judasz sprzedał* z ok. 1505 r.), drugą – pieśni napisane specjalnie dla powstającego kompleksu kalwaryjnego, a trzecią – śpiewy z innych sanktuariów adaptowane do lokalnego *theatri*. W kontekście uformowania szczególnie istotna jest druga grupa, która pozwala uchwycić wiele aspektów powstawania i trwania kompleksu kalwaryjnego jako krajobrazu pamięci. Na powstanie tych pieśni wpłynęła między innymi swoista pobożność ludu polskiego, która była wynikiem franciszkańskich prób zobrazowania cierpień Chrystusa i Marii w sposób dramatyczny, żywy i zbliżony do ludzkich problemów. Ponadto pieśni te przechowały (typowego dla epoki potrydenckiej) ducha pokuty i umartwienia. Przepowiadanie owych pieśni przyczyniło się do wykształcenia się profesji przewodnika drózek kalwaryjskich, zaś tajemnica trwałości pieśni kalwaryjskich i ich roli w społeczeństwie lokalnym i Kościele polskim leży w ich melodyjności i rytmiczności, śpiewane są bowiem w ruchu (rytmika tych pieśni odpowiada kroczeniu) i stanowią ciekawy przykład wehikułu, który pozwala pątnikom zapomnieć o zmęczeniu. Przykładem unormowania roli kompleksu kalwaryjnego w skali polskiej pamięci kulturowej są liczne wydania pieśni kalwaryjskich, których prawdziwym epicentrum była 2. połowa XIX wieku (co zupełnie nie dziwi)³⁶, a współcześnie przejawem zainteresowania tymi pieśniami jako rdzennie polskimi śpiewami są ożywione badania naukowe nad ich warstwą melodyczną i literacką³⁷. Te wszystkie cechy samych pieśni kalwaryjskich wskazują na to, że dystans dzielący wspólnotę od tradycyjnych przekazów jest minimalny, co wpływa na funkcję kalwarii jako krajobrazu pamięci w kulturze pamięci Polaków i polskiego Kościoła katolickiego.

Krajobraz nie jest statyczny i niezmienny. Pojawia się w tym miejscu ciekawe zjawisko „reterytorializacji tożsamości”, które łatwo zauważyć chociażby na przykładzie momentu, gdy kalwaria Zebrzydowska zaczęła zastępować oryginalną Ziemię Świętą. *Theatrum Terrae Sanctae* jest determinantą odbioru wartości artystycznej poszczególnych kaplic i obiektów wpisujących się nawzajem w siebie; walor

the second group is particularly important, which allows to capture many aspects of the formation and duration of the calvary complex as a landscape of memory. The formation of these songs was influenced, among others, by the peculiar piety of the Polish people, which was the effect of the Franciscan attempts to depict the sufferings of Christ and Mary in a dramatic, vivid, and similar way to human problems. In addition, these songs have preserved the spirit of penance and mortification (typical of the Post-Trent era). The practice of intoning these songs by one person contributed to the development of the profession of the calvary path guide, while the mystery of the calvary songs' sustainability and their role in local society and the Polish Church is their melodiousness and rhythmicity since they are sung in movement (the rhythm of these songs corresponds to walking) and they constitute an interesting example of a vehicle which allows the pilgrims to forget about fatigue. An example of the normalisation of the role of the calvary complex on the scale of Polish cultural memory are numerous editions of calvary songs, the real epicentre of which was the second half of the nineteenth century (which is not surprising at all)³⁶, and nowadays the expression of interest in these songs as ethnically Polish songs is the animated scientific research on their melodic and literary layers³⁷. All these features of the calvary songs themselves indicate that the distance separating the community from traditional sources is minimal, which affects the function of the calvary as a landscape of memory in the culture of memory of Poles and the Polish Catholic Church.

Landscape is neither static nor unchangeable. An interesting phenomenon appears here, that of the “reterritorialisation of identity” that is easy to see for instance at the moment when Zebrzydowski's calvary began to replace the original Holy Land. The *theatrum Terrae Sanctae* is a determinant of receiving the artistic value of individual chapels and objects, filling in one another; the natural value would not be noticeable if it were not for the artistic value and vice versa. The calvary narrative (*theatrum Terrae Sanctae*) that has been created (as part of the interaction of all the values of the calvary complex in Kalwaria Zebrzydowska) illustrates the cultural influences and determines the identity of the place. The landscape of the calvary complex in Kalwaria Zebrzydowska transfers

przyrodniczy nie byłby zauważalny, gdyby nie walor artystyczny i na odwrót. Wytworzona (w ramach wzajemnego oddziaływania na siebie wszystkich walorów kompleksu kalwaryjnego w Kalwarii Zebrzydowskiej) narracja kalwaryjska (*theatrum Terrae Sanctae*) ilustruje wpływy kulturowe oraz stanowi o tożsamości miejsca. Krajobraz kompleksu kalwaryjnego w Kalwarii Zebrzydowskiej przekazuje konkretne treści i uczucia. Można śmiało za Agatą Zachariasz stwierdzić, że Kalwaria jako „święte miejsce” jest szczególnie zachowanym we wspólnej pamięci społeczeństwa i regionu krajobrazem, który jest chroniony jako reprezentatywny pod względem wyjątkowej wartości kulturowej i niezwykłości przyrodniczej. Zanik jego funkcjonowania w pamięci kulturowej regionu czy kraju spowodowałby utratę więzi emocjonalnej mieszkańców z miejscem. Dzieje się tak, ponieważ kompleks kalwaryjny jako zaprojektowany przez człowieka i naturę „mówiący krajobraz” przechowuje konkretne sceny. Kompleks kalwaryjny przypomina palimpsest, na którym czytelne są ślady kolejnych pokoleń, które troszczyły się o zachowanie całości dla przyszłych pokoleń, czego przejawem są chociażby konserwacje kalwarii za czasów o. Jana Kapistrana Połanieckiego (1754-1757), o. Gaudentego Thynella (1793-1833), o. Feliksa Pruskiego (1834-1854), o. Letusa Moslera (1843-1858), o. Feliksa Fierka (1897-1901; 1903-1935), o. Stefana Podworskiego (1901-1903)³⁸ itd. Już sama zmiana rozumienia pojęcia „konserwacji kalwarii” za czasów Feliksa Fierka (od prac modernizacyjnych i adaptacyjnych po prace przywracające i zachowujące pierwotny wygląd poszczególnych kaplic drózek kalwaryjskich) jest dobrym przykładem rozpoznania posiadanego depozytu jako dziedzictwa, które należy chronić ze względu na jego kulturową wartość, a nie tylko użyteczność. „Tożsamość rozumiana jest jako zależność zachodząca pomiędzy percypowanym przez człowieka krajobrazem, na który składają się historycznie nawarstwione elementy treści (kultura i tradycja miejsca) oraz formy”³⁹. Nie czuję się kompetentny, aby oceniać krajobraz kalwaryjski z punktu widzenia architekta krajobrazu, jednak czynnik tożsamości w kompozycji, który cytuje Zachariasz za Sherwinem Greene’em, wydaje mi się bardzo ważnym punktem pozwalającym na dostrzeżenie kompleksu kalwaryjnego w Kalwarii Zebrzydowskiej jako krajobrazu pamięci w polskiej kulturze

a specific content and specific feelings. One can say without hesitation following Agata Zachariasz that Kalwaria as a “holy place” is a landscape particularly preserved in the common memory of the society and the region, which is protected as representative as regards its exceptional cultural value and natural uniqueness. The disappearance of its functioning in the cultural memory of a region or country would result in the loss of the emotional bond between the inhabitants and the place. This is because the calvary complex as a “speaking landscape”, designed by man and nature, stores specific scenes. The calvary complex is reminiscent of a palimpsest, with legible traces of subsequent generations who preserved the whole for future generations, which is manifested for example by the conservation works of the calvary at the time of Father Jan Kapistran Połaniecki (1754-1757), Father Gaudenty Thynell (1793-1833), father Feliks Pruski (1834-1854), Father Letus Mosler (1843-1858), father Feliks Fierk (1897-1901; 1903-1935), father Stefan Podworski (1901-1903)³⁸, etc. The change alone in understanding of the concept of the “maintenance of the calvary” in the times of Feliks Fierk (from modernisation and adaptation works to restoring and preserving the original appearance of individual calvary chapels) is a good example of recognizing the deposit possessed as heritage, which should be protected due to its cultural value, and not only its utility. “Identity is understood as a relationship between a human-perceived landscape, which consists of historically accumulated elements of content (culture and tradition of the place) and form”³⁹. I do not feel competent to assess the calvary landscape from the point of view of a landscape architect, however the identity factor in the composition, which is quoted by Zachariasz following Sherwin Greene, seems to me a very important point to see the calvary complex in Kalwaria Zebrzydowska as a landscape of memory in the Polish culture of memory⁴⁰. Greene wrote that identity is related to the “visual image of the surroundings”, reflecting its specific or unique characteristics, and the criterion for its assessment is such behaviours/attitudes/reactions, as concentration and drawing attention, unity, character, figure, and special features. The first question arises about what should be understood by the concept of the past, which appears in the context of identity. Assmann says that the past

pamięci⁴⁰. Greene napisał, że tożsamość związana jest z „wizerunkiem wizualnym otoczenia” odzwierciedlającym jego szczególne lub unikatowe cechy, a kryterium jego oceny stanowią takie zachowania/postawy/reakcje, jak skupienie i przyciąganie uwagi, jedność, charakter, postać, cechy szczególne. Należy w pierwszej kolejności zadać pytanie o to, co należy rozumieć pod pojęciem przeszłości, które pojawia się w kontekście tożsamości. Assmann powiada, że przeszłość ustala się w momencie stawania się punktem odniesienia. Takie rozumienie przeszłości wydaje się najbardziej zbliżone do samej idei tworzenia polskiej Jerozolimy, która już w XVII wieku katalizowała autentyczne wspomnienia o Jezusie i o pierwszych fundatorach z rodziny Zebrzydowskich.

W 1902 roku zegar historii wybił 300-lecie istnienia kompleksu kalwaryjnego w Kalwarii Zebrzydowskiej. Kustosz kalwaryjskich bernardynów o. Stefan Podworski na rok przed jubileuszem postanowił wprowadzić swoich współbraci i lokalnych mieszkańców w tę wielką uroczystość gestem ufundowania i uroczystego poświęcenia krzyża jubileuszowego, który stanął u stóp góry Żar. Podworski rozplanował świętowanie 300-lecia na 31 dni sierpnia 1902 roku. Prowincjał zakonu bernardynów o. Łukasz Dankiewicz wystosował pismo do Stolicy Apostolskiej, w którym prosił, aby na czas miesięcznego świętowania jubileuszu każdy nawiedzający Kalwarię pątnik uzyskał odpust zupełny. 7 kwietnia 1902 roku papież Leon XIII specjalnym *breve* przychylił się do prośby kalwaryjskich bernardynów, udzielając odpustu zupełnego i zezwalając na czas od nieszporów 31 lipca do nieszporów 31 sierpnia na codzienne odprawianie sumy z wystawieniem Najświętszego Sakramentu, z nieszporami i procesją teoferyczną. Decyzją papieża została również udzielona spowiednikom kalwaryjskim władza odpuszczania grzechów, które rozgrzeszać mogła tylko Stolica Apostolska. Bernardyni zaprosili do Kalwarii Zebrzydowskiej inne zakony, dostojników kościelnych i państwowych, między innymi kardynała Jana Puzynę, arcyksięcia Reinerę, biskupa tarnowskiego Leona Wałęgę, biskupa przemyskiego Józefa Pelczara, arcybiskupa ormiańskiego Józefa Teodorowicza i innych, czyniąc owo wydarzenie wielką uroczystością nie tylko religijną, ale też narodową, obejmującą swym zasięgiem wszystkie ziemie polskie pod zaborami. Wspomniany miesiąc

is determined at the moment of becoming a point of reference. Such an understanding of the past seems to be the closest to the very idea of creating the Polish Jerusalem, which in the seventeenth century already catalysed authentic memories of Jesus and of the first founders belonging to the Zebrzydowski family.

In 1902, the clock of history stroke the 300th anniversary of complex in Kalwaria Zebrzydowska. The curator of the Bernardines of the calvary, Father Stefan Podworski, had decided a year before the jubilee to introduce his confreres and local residents to this grand ceremony with the gesture of founding and solemnly consecrating the jubilee cross, which was erected at the foot of Mount Żar. Podworski planned the celebration of the 300th anniversary for the 31 days of August 1902. The provincial superior of the Bernardine order, Father Łukasz Dankiewicz, sent a letter to the Holy See, asking that every pilgrim who visited Kalwaria would receive a plenary indulgence for the time of the monthly celebration of the jubilee. On April 7, 1902, Pope Leo XIII, by a special *breve*, granted the request of the calvary Bernardines, granting complete indulgence and allowing time from the vespers of 31 July to the vespers of 31 August for daily serving the High Mass with the exposition of the Blessed Sacrament, with vespers and a theophoric procession. By decision of the Pope, the power of forgiving of sins was also granted to the confessors of the calvary, which only the Holy See could absolve. The Bernardines invited other religious orders, church and state dignitaries to Kalwaria Zebrzydowska, among others Cardinal Jan Puzyna, Archduke Reiner, Bishop of Tarnów Leon Wałęga, Bishop of Przemysl Józef Pelczar, Armenian Archbishop Józef Teodorowicz, and others, making this event a great celebration not only religious, but also national, covering all Polish territories under the partitions with its range. The said month was named by the direct participant of the ceremony, Father Czesław Bogdalski, a real “crusade”, because many thousands of pilgrimages from Galicia, from Polish lands under the partitions, came to Polish Jerusalem, and there were also representatives of various nations (being in a similar political situation to the Poles), among others Slovaks and Hungarians. The presence of the Silesians on the calvary was particularly emphasised, who obviously, through the Cieszyn assist, were associated with

został nazwany przez bezpośredniego uczestnika uroczystości, o. Czesława Bogdalskiego, istną „krucjatą”, na teren polskiej Jerozolimy napłynęły bowiem wielotysięczne pielgrzymki z Galicji, z ziem polskich pod zaborami, a przy tym nie zabrakło przedstawicieli różnych nacji (znajdujących się w podobnej co Polacy sytuacji politycznej), między innymi Słowaków i Węgrów. Szczególnie podkreślano obecność na kalwarii Ślązaków, którzy w oczywisty sposób przez asystę cieszyńską wiązali się z funkcjonowaniem kompleksu kalwaryjnego w Kalwarii Zebrzydowskiej. W 1902 roku postawiono na Placu Rajskim figurę Franciszka z Asyżu, będącą pamiątką jubileuszu 300-lecia (z fundacji Józefa i Brygidy Pietzków z Górnego Śląska). Fundacja figury przez Ślązaków została odczytana jako akt nie tyle religijny, co przede wszystkim polityczny, wynikający z patriotyzmu i przywiązania Ślązaków do Kościoła polskiego i tutejszej kalwarii, a szerzej do polskiej i katolickiej kultury pamięci. Ojciec Bernard Łubieński w kazaniu powiedział wówczas: „Na jubileusz ten stanęli przedstawiciele wszystkich ziem polskich, można by rzec bez przesady, że jest tu jakby Polska cała, niechże wszyscy przy poświęceniu tego pomnika dowiedzą się i to dobrze sobie zapamiętają, że go wystawiła pracowita dłoń naszego brata – Ślązaka”⁴¹. Zatem, jak widać na tym prostym przykładzie, kompleks kalwaryjny poprzez swoją (wykraczającą poza granice i podziały polityczne) kulturową i religijną funkcję był już w 1902 roku tak silnym katalizatorem wspomnień o Jezusie lub/i o wolnej i niepodległej Ojczyźnie, że służył unifikacji oraz petryfikacji pamięci posługujących się nim.

W czasie wspomnianego jubileuszu udało się również uzbierać ogromną pulę pieniędzy, dzięki którym jeszcze jesienią 1902 roku przystąpiono do tak kosztownych prac, jak wyrównanie placu między Placem Rajskim a kaplicą św. Rafała, restauracja kaplic kalwaryjskich, zakup miedzi opawskiej oraz dachówki niepołomickiej do pokrycia budynków kalwaryjnych, konserwacja „starożytnych” monstrancji oraz odrestaurowanie „starożytnych” 20 ornatów i 4 garniturów mszalnych (ornat, kapa, dwie dalmatyki), które były darami Zebrzydowskich i cesarzowej Marii Teresy⁴². Poza Zebrzydowskimi i Czartoryskimi opiekunami klasztoru byli również lokalni możnowładcy, np. Biegańscy, Wilkońscy, Gołuchowscy,

the functioning of the calvary complex in Kalwaria Zebrzydowska. In 1902, a statue of Francis of Assisi was erected on Paradise Square, which is a memento of the 300th-year jubilee (founded by Józef and Brygida Pietzek from Upper Silesia). The statue's foundation by the Silesians was interpreted as an act not so much religious, as primarily political, resulting from the patriotism and attachment of the Silesians to the Polish Church and the local calvary, and more broadly to the Polish and Catholic culture of memory. Father Bernard Łubieński in his sermon said then: “Representatives of all Polish lands have come to this jubilee, one could say without exaggeration that the whole Poland is here, let everyone at the consecration of this monument learn and remember it well, that it was erected by the hard-working hand of our brother – the Silesian”⁴¹. Therefore, as it can be seen in this simple example, the calvary complex, through its (beyond the boundaries and political divisions) cultural and religious function was already in 1902 such a strong catalyst for the memories of Jesus and/or the free and independent homeland, that it served the unification and petrification of the memory of those using it.

During the aforementioned jubilee it was also possible to collect a huge pool of money, thanks to which in the autumn of 1902, such expensive works were commenced as the alignment of the square between Paradise Square and the chapel of St. Raphael, renovation of the calvary chapels, purchase of copper from Opava and roof tiles from Niepołomice to cover the calvary buildings, maintenance of the “ancient” monstrance and restoration of “ancient” 20 chasubles and 4 Mass suits (chasuble, cope, and two dalmatics), which were gifts from the Zebrzydowski family and Empress Maria Theresa⁴². Apart from the Zebrzydowskis and Czartoryskis, the guardians of the monastery were also local magnates, for instance the Biegański, Wilkoński, Gołuchowski, Paszkowski, and Przerembski families, among whom the most influential exercised the office of the monastery's trustee⁴³. Since the death of Józef Czartoryski in 1750, it can be said that the Bernardines had become full-fledged depositaries of the Zebrzydowski and Czartoryski foundations, and at the same time the conservators of the calvary complex. The grandson and great-grandchildren of the last great founder of

Paszkowscy, Przerembscy, spośród których najbardziej wpływowi pełnili urząd syndyka klasztoru⁴³. Od czasu śmierci Józefa Czartoryskiego w 1750 roku można mówić, że pełnoprawnymi depozytariuszami fundacji Zebrzydowskich i Czartoryskich, a przy tym konserwatorami kompleksu kalwaryjnego, stali się bernardyni. Wnuk i prawnukowie ostatniej wielkiej fundatorki kalwarii Magdaleny z Konopackich Czartoryskiej – Stanisław, Józef Klemens i Kazimierz Czartoryscy – już w 1754 roku prowadzili zażarte spory z bernardynami, na przykład o przeniesienie zabudowy gospodarczej z Brodów na teren ogrodu, o Pustelnię Pięciu Braci Polskich, a doszło nawet do tego, że Kazimierz nakłaniał mieszczan kalwaryjskich do grabienia ziem klasztornych⁴⁴. Jak słusznie zauważa w 1909 roku o. Bogdalski: „Miejsce dawnych książęcych opiekunów i dobrodziejów klasztoru zajęł biedny lud polski, owi najstarsi ojczyce siermiężni na tej ziemi naszej. Z potu i łez wdzięczności, z pracy i znoju tego ludu podtrzymywał się teraz klasztor i już od lat 130 podtrzymuje się dotąd. Szczodre ofiarki tego ludu pracowitego, niesione tu na świętą Kalwaryę chroniły 7 kościołów i 35 kaplic od upadku i ruiny, a przełożeni tego klasztoru samą siłą faktów, stali się szafarzami tej ofiarności ludowej, toteż dlatego już od r. 1793 starałem się na podstawie dokumentów i kronik klasztornych wykazać, co kolejno każdy z ojców kustoszów kalwaryjskich na tem miejscu działał i jak tego grosza ofiarnego użył”⁴⁵. Jak zatem łatwo zauważyć, najlepszym argumentem, potwierdzającym funkcjonowanie po współczesność krajobrazu pamięci w Kalwarii Zebrzydowskiej, jest zaangażowanie pątników w jej utrzymanie. Do tego zaliczyć trzeba jeszcze aspekt zaangażowania funduszy społecznych w zachowanie dla przyszłych pokoleń tego, co cenne z ponad 400-letniej historii kompleksu (m.in. współczesne prace konserwatorskie w kościele Grobu MB, kaplicy Pojmania, Ogrojca i restaurację wnętrza w kaplicy Pożegnania z Apostołami pokryte z Funduszy Europejskich i funduszy władz samorządowych, m.in. Samorządu Województwa Małopolskiego⁴⁶).

Zakończenie

Zastosowanie przestrzennego układu Jerozolimy z jej bramami i kluczowymi punktami na Drodze Krzyżowej sprawiło, że znaczenie symboliczne wzięło górę

the calvary Magdalena Czartoryska née Konopacka – Stanisław, Józef Klemens, and Kazimierz Czartoryski in 1754 fiercely argued with the Bernardines, for example, about moving the outbuildings from Brody to the garden, about the Hermitage of the Five Polish Brethren, and it even happened that Kazimierz encouraged the townsmen of Kalwaria to loot the monastic lands⁴⁴. As Father Bogdalski rightly notes in 1909: “The place of the monastery’s former princely guardians and benefactors has been taken by the poor Polish folk, the oldest and coarse compatriots on this land of ours. The monastery has been supported by the sweat and tears of gratitude, by the work and the toil of this folk, and it has been sustaining for 130 years. The generous offerings of this industrious people carried here onto the Holy Calvary have protected the 7 churches and 35 chapels from collapse and ruin, and the superiors of this monastery by the force of facts itself have become dispensers of this popular sacrifice, and that is why, from 1793 onwards I have tried on the basis of monastic documents and chronicles to show what successively each of the calvary fathers and curators did in this place and how they used this sacrificial penny”⁴⁵. Thus, as it is easy to notice, the best argument confirming the functioning until contemporary times of the landscape of memory in Kalwaria Zebrzydowska is the involvement of pilgrims in its maintenance. This should also include the aspect of the involvement of social funds in preserving for future generations what is valuable from the over 400-year history of the complex (including contemporary conservation work in the Church of the Holy Sepulchre of the Mother of God, the Chapel of the Taking, Gethsemane, and the interior renovation in the chapel of Farewell to the Apostles covered with European Funds and the funds of local government authorities, including the Małopolska Province Local Government⁴⁶).

Conclusion

The use of the spatial arrangement of Jerusalem with its gates and key points on the Way of the Cross caused that symbolic meaning prevailed over authenticity. The Zebrzydowski family’s calvary complex with time began (due to, among others, papal decisions) to play a significant role as a place replacing

nad autentyzmem. Kompleks kalwaryjny Zebrzydowskich z czasem zaczął (dzięki m.in. decyzjom papieskim) odgrywać niebagatelną rolę jako miejsce zastępujące Jerozolimę i słynące odpustami. Same obiekty z czasów Mikołaja Zebrzydowskiego stały się już około 1620 roku tak cenne, że „konserwacja” była instynktowną reakcją na potrzebę ich zachowania i podtrzymania. W przypadku kaplic z fundacji Mikołaja nie brano pod uwagę jakiegokolwiek naruszenia ich formy oraz substancji (przykład rozbudowy Grobu MB w 1620 r.). Nieco inaczej miała się już sprawa późniejszych kaplic, czego przykładem może być rozbiorca i odbudowa kaplic z czasów Jana Zebrzydowskiego za o. Gaudentego Thynella, który mimo zamiany substancji kazał zachować pierwotną formę kaplic. Pietyzm w zachowaniu oddaje rozumienie od XVII wieku kompleksu kalwaryjnego na ziemiach Zebrzydowskich jako „polskiej Jerozolimy”. Oczywiście trzeba wspomnieć, że tym mianem została nazwana znacznie wcześniej bazylika Grobu Bożego w Miechowie. To, co łączy miechowski kościół-relikwiarz kopii Grobu Pańskiego z kompleksem kalwaryjnym Zebrzydowskiego, to przede wszystkim ich rola jako miejsc zastępujących Ziemię Świętą (nawiedzenie oryginału stało się niemożliwe z racji zaistniałej sytuacji politycznej). W 1163 roku Jaksa Gryfita przywiózł worki z ziemią z Jerozolimy i sprowadził na swoje posiadłości Zakon Rycerski Świętego Grobu Bożego; to właśnie dzięki tym dwóm zabiegom miejsce nijak związane z Jerozolimą stało się pierwszą polską (dosłownie) Ziemią Świętą, której nawiedzenie (dzięki papieskim odpustom) było równoznaczne z nawiedzeniem oryginału. Kompleks kalwaryjny Zebrzydowskiego powstaje w momencie ochłodzenia kontaktów turecko-polskich, którego przyczyną były przede wszystkim przepychanki przy obsadzaniu swoim kandydatem urzędu hospodara mołdawskiego. Kalwaria Zebrzydowskiego, mimo że stała się imitacją prawdziwej Jerozolimy, zachowała swój lokalny charakter i z czasem okazało się, że jest bardzo rozpoznawalnym miejscem, którego specyfika zasadzała się nie tylko na możliwości uzyskania takich samych odpustów co przy nawiedzeniu Ziemi Świętej. Wyjątkowość kalwarii Zebrzydowskiego polegała na odmiennym od wszystkich innych miejsc świętych rytuale drózek Pana Jezusa, specyficznych drózkach Matki Boskiej i charakterze współprzeżywania

Jerusalem and famous for its indulgences. The structures from the time of Mikołaj Zebrzydowski themselves had become so valuable already round 1620 that “conservation” had become an instinctive reaction to the need of their preservation and maintenance. In the case of chapels founded by Mikołaj, no account was taken of any violation of their form and substance (an example of the extension of the Sepulchre of the Mother of God in 1620). The case of the chapels build later was a little different, as exemplified by the demolition and reconstruction of the chapels from the time of Jan Zebrzydowski at the times of Father Gaudenty Thynell, who despite the exchange of substance ordered to preserve the original form of the chapels. The pietism in behaviour reflects the understanding, since the seventeenth century, of the calvary complex on the land of the Zebrzydowski family as the “Polish Jerusalem”. Of course, it has to be mentioned that this term was given much earlier to the Basilica of the Holy Sepulchre in Miechów. What connects Miechów’s church-reliquary for the copy of the Lord’s Sepulchre with Zebrzydowski’s calvary complex is primarily their role as places replacing the Holy Land (it had become impossible to visit the original due to the existing political situation). In 1163, Jaksa Gryfita brought sacks of earth from Jerusalem and brought into his estate the Order of the Holy Sepulchre; it was thanks to these two procedures that the place completely unrelated to Jerusalem became the first Polish (literally) Holy Land, whose visitation (thanks to the papal indulgence) was tantamount to visiting the original. Zebrzydowski’s calvary complex was created at the moment of cooling of the Turkish-Polish contacts, which were mainly caused by the jostling in filling the position of the Moldavian Voivode with one’s own candidate. Zebrzydowski’s calvary, although it became an imitation of the real Jerusalem, had preserved its local character and over time it turned out that it was a very recognisable place whose specificity was based not only on the possibility of obtaining the same indulgences as at visiting the Holy Land. The uniqueness of Zebrzydowski’s calvary consisted in the ritual of the paths of the Lord Jesus, the specific paths of the Mother of God, and the nature of co-living with Jesus’ passion with him, which were different from all other holy places. The calvary as a landscape

z Jezusem jego męki. Kalwaria jako krajobraz pamięci stała się w kulturze pamięci Kościoła katolickiego w Polsce i (obecnie) mieszkańców najbliższych okolic Kalwarii Zebrzydowskiej stałym elementem tożsamości, a nade wszystko służy po dziś dzień jako katalizator wspomnień o Jezusie, Śmierci i Tryumfie Matki Boskiej oraz jest fundamentem pamięci o XVI-wiecznej Jerozolimie i świadectwem XVII-wiecznej pamięci kulturowej mieszkańców Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Owo znaczenie kompleksu kalwaryjnego w polskiej kulturze pamięci oddaje etymologia słowa kalwaria, które w języku polskim funkcjonuje jako „zespół kaplic lub kościołów rozmieszczonych na pagórkowatym terenie, będących stacjami drogi krzyżowej” i jednocześnie jako „cierpienie lub okoliczności i miejsca z nim związane”⁴⁷.

„[Pamięć kulturowa] nie jest to prąd z zewnątrz przenikający do jednostki, lecz świat zjawisk, które człowiek wyłania ze swego wnętrza”, a przy tym jest organem niepowszedniego pamiętania⁴⁸. *Theatrum Therrae Sanctae* (będące podstawą pobożności ludowej) oddziałuje na uczestnika swym zewnętrznym (wizualnym) charakterem. Funkcjonowanie po dzień dzisiejszy *theatrum sacrum* kompleksu w Kalwarii Zebrzydowskiej wynika z bardzo konkretnego i wielowiekowego sposobu rozumienia tego miejsca (definiowania i interpretowania) – bardzo wcześnie zauważono, że jest ono nową Ziemią Świętą. Zachowanie tego dziedzictwa jest o tyle prostsze, że nadal owa przestrzeń ma swoich depozytariuszy, którymi są bernardyni, przechowujący i pielęgnujący w charzmacie swojego zgromadzenia podstawowe cechy kompleksu. Miejsce to objęte jest nie tylko ochroną krajową przez wpis do rejestru zabytków, ale również międzynarodową – to właśnie UNESCO pozwoliło wyczulić użytkowników kompleksu na jego elementy kulturowe i naturalne. Kondycja nabożeństw pasyjnych w kalwarii wydaje się dobra, jeśli spojrzeć na jej wielowiekową stabilność. Po pierwsze, nabożeństwa tego typu były potrzebne w XVI-wiecznym kościele; Sobór Trydencki wycofał z kościołów średniowieczne dramatyzacje liturgiczne, które nie tylko uczyły niepiśmiennych prawd wiary, ale również pozwalały wszystkim (bez względu na poziom wykształcenia) stać się ich współuczestnikami. Nowożytnie nabożeństwa pasyjne okazały się najlepszymi kontynuatorami tej (zdałoby się wymarłej) praktyki

of memory has become in the culture of memory of the Catholic Church in Poland and (currently) inhabitants of the closest neighbourhoods of Kalwaria Zebrzydowska a permanent element of their identity, and above all has served to this very day as a catalyst of the memories of Jesus, Death, and the Triumph of the Mother of God and it is the foundation of the memory of the sixteenth-century Jerusalem and the testimony of the seventeenth-century cultural memory of the inhabitants of the Polish-Lithuanian Commonwealth. This meaning of the calvary complex in the Polish culture of memory is reflected in the etymology of the word calvary, which in Polish functions as a “complex of chapels or churches located on hilly terrain, which are the stations of the Cross” and at the same time as “suffering or circumstances and places associated with it”⁴⁷.

“[Cultural memory] is not a current from the outside penetrating the individual, but a world of phenomena that man emerges from within himself”, and at the same time is an organ of out of the ordinary remembrance⁴⁸. *The Theatrum Therrae Sanctae* (which is the basis of folk piety) influences the participant with its external (visual) nature. The functioning of the *theatrum sacrum* of the complex in Kalwaria Zebrzydowska until today results from a very specific and centuries-old way of understanding this place (defining and interpreting) – it was noticed very early that it was a new Holy Land. The preservation of this heritage is so much simpler that this space still has its depositaries, the Bernardines who store and nurture in the charism of their congregation the principal features of the complex. The complex is not only protected by the state through an entry in the register of monuments, but also by an international one – it was the UNESCO that allowed raising awareness of the users of the complex of its cultural and natural elements. The condition of the Passion services in the calvary seems to be good when one looks at its centuries-old stability. First, these services were needed in the sixteenth-century church; The Council of Trent withdrew from the churches the medieval liturgical dramatizations, which not only taught the illiterate the truths of faith, but they also allowed everyone (regardless of their level of education) to become their co-participant. Modern Passion services have proved to be the best continuators of this (seemingly extinct)

Kościola. Najlepszym dowodem na ogromne zainteresowanie dróżkowymi nabożeństwami kalwaryjskimi są rzesze pątników od 1947 roku biorących udział w przywróconych misteriach Wielkiego Tygodnia. Z wnętrza współprzeżywającego bierze się pełnia uczestnictwa w kulturze pamięci (tu: Kościoła katolickiego) i we wszystkich obrzędach komunikujących z Jerozolimą, dlatego najlepszą formą ich trwania jest uświadamianie, że są elementem tożsamości kultury pamięci polskiego Kościoła i lokalnych miejscowości z okolicy Kalwarii Zebrzydowskiej. Uświadomienia, że są ciągle żywą formą, a nie tylko elementem tradycji czy historii. ■

Mirosław Płonka – historyk sztuki (Instytut Historii Sztuki UJ), teatrolog (Katedra Performatyki Przedstawień UJ), doktorant na kierunku historia (Instytut Historii i Archiwistyki UP). W czasie studiów na Uniwersytecie Jagiellońskim znalazł się w gronie pięciu procent najlepszych studentów tej uczelni. Praca magisterska pt. *Finis theatri sacri? Wpływ reform liturgicznych Soboru Trydenckiego i Soboru Watykańskiego II na parateatralne elementy kulturowego dziedzictwa Kościoła Katolickiego* doczekała się dużego zainteresowania w środowisku akademickim, czego najlepszym przejawem była nagroda specjalna przyznana autorowi przez Fundację Wspierania Kultury IRSA. Jest m.in. założycielem czasopisma naukowego „Skarbniczka” i jednym z inicjatorów studencko-doktoranckiej konferencji naukowej „Rozpoznać przeszłość w teraźniejszości”, organizowanej rokrocznie w IHS UJ.

Przypisy

- 1 Archiwum Prowincji Bernardynów (dalej: APB), *Historia Calvariae seu... descriptio situs, foundationis, privilegiorum... collecta Anno Domini 1613*, sygn. IV-a-1, s. 1-102.
- 2 Pod tym pojęciem, którego nazwę czerpię z dzieła Adrichomiusa, rozumiem przede wszystkim ogół nabożeństw i praktyk religijnych, które wiążą wszelkie elementy kompleksu kalwaryjnego w jedną całość, a które można śmiało uznać za praktyki wpływające na autentyczność miejsca.
- 3 M. Halbwachs, *La topographie legendaires des Evangiles en Terre Sainte. Etude de memoire collective*, Paris 1941.
- 4 Mikołaj ze Skalbmierza, *Kalwarya, Abo krótka Historia o fundacyey miejsca, y Oycow Bernardinow Zakonu Świętego Franciszka: także o drogach bolesnych Chrystusa Pana, wymierzonych na kształt miejsc świętych Hierozolimskich na gruncie Zebrzydowskim pokazana*, Kraków 1632.
- 5 Żadne z przesłanych oryginalnego kościoła Góry Kalwarii nie było przekryte kopułą, ale zdejmujący kształt i rozmiary modelarz Strzała zamknął je kopułami, wzorując się na dwóch kopułach nakrywających samą bazylikę Zmartwychwstania; J. Szablowski, *Architektura Kalwarii Zebrzydowskiej. 1600-1702*, „Rocznik Krakowski” 1933, t. 24, s. 1-115.

practice of the Church. The best proof of the great interest in the path calvary services is the crowds of pilgrims participating since 1947 in the restored mysteries of the Holy Week. From the co-experiencing persons inside comes the fullness of participating in the culture of memory (here: of the Catholic Church) and in all rites communicating with Jerusalem, therefore the best form of their lasting is the making people aware of the fact that they are an element of the identity of the culture of memory of the Polish Church and local towns from the vicinity of Kalwaria Zebrzydowska. Realising that they are still a living form, not just an element of tradition or history. ■

Mirosław Płonka – art historian (Institute of Art History of the Jagiellonian University), teatrologist (Department of Performativity of Performances of the Jagiellonian University), doctoral student in the field of history (Institute of History and Archive Studies of the Pedagogical University of Cracow). During his studies at the Jagiellonian University he was in the group of 5 percent of the best students of this university. Master's thesis entitled *Finis theatri sacri? The influence of the liturgical reforms of the Council of Trent and the Second Vatican Council on the parateatrical elements of the cultural heritage of the Catholic Church* has received considerable interest in the academic community, the best manifestation of which was a special award granted to the author by the IRSA Foundation for Cultural Support. He is the founder of the scientific magazine “Skarbniczka” and one of the initiators of the student and doctoral scientific conference “Recognise the past in the present” organized annually at the Institute of the History of Art of the Jagiellonian University.

Endnotes

- 1 The Bernardine Province Archive (Archiwum Prowincji Bernardynów, hereinafter: APB), *Historia Calvariae seu... descriptio situs, foundationis, privilegiorum... collecta Anno Domini 1613*, cat. no. IV-a-1, pp. 1-102.
- 2 Under this term the name of which I have derived from the work of Adrichomius, I understand, first of all, all religious services and practices that bind all elements of the calvary complex into a whole, and which can be regarded without doubt as practices influencing the authenticity of the place.
- 3 M. Halbwachs, *La topographie legendaires des Evangiles en Terre Sainte. Etude de memoire collective*, Paris 1941.
- 4 Mikołaj ze Skalbmierza, *Kalwarya, Abo krótka Historia o fundacyey miejsca, y Oycow Bernardinow Zakonu Świętego Franciszka: także o drogach bolesnych Chrystusa Pana, wymierzonych na kształt miejsc świętych Hierozolimskich na gruncie Zebrzydowskim pokazana*, Kraków 1632.
- 5 None of the arches of the original Church of Mount Calvary was covered with a dome, but Strzała's modeler who recorded the shape and dimensions closed them with domes, modeled on the two domes covering the Church of the Resurrection itself; J. Szablowski, *Architektura Kalwarii*

- 6 Kościół Ukrzyżowania jako wierna kopia dwóch przesłań kościoła Góry Kalwarii stał się pamiątką po zburzonym jerozolimskim kościele (funkcjonującym w południowo-wschodniej części bazyliki Bożego Grobu). Rekonstrukcji dwóch interesujących nas przesłań kościoła dokonał J. Szablowski za pomocą: J. Cotovicus, *Itinerarium hierosolymitanum et syriacum*, Antverpae 1619, s. 165-166; F. Quaresmius, *Historica, theologica et moralis Terrae Sanctae elucidatio*, t. 2, Antverpiae 1639, s. 442-448, 463, 576. Ponadto już samo rozmieszczenie ołtarzy upamiętniających dwa następujące po sobie wydarzenia i ustawienie ich w relacji do siebie (na jednej osi) stanowiło przykład udratyzowania przestrzeni sakralnej, która była później podstawą komponowania kompleksu kalwaryjnego.
- 7 Prośba Zebrzydowskiego o przywiezienie mu świadectw z Jerozolimy była nie tylko wyrazem jego wielkiej chęci udania się do Ziemi Świętej, bardziej wiązała się z rycerskim zwyczajem (z czasów średniowiecza) stawiania świadectw przeżyć podróżnych. Zwyczaj ten przejawiał się w Europie budowaniem na posiadłościach rycerskich i w klasztorach symbolicznych kopii pamiątek Chrystusowych z Jerozolimy; ów zwyczaj był widoczny w postawie Mikołaja Zebrzydowskiego, zob. A. Mikowska, *Kalwarie europejskie jako pielgrzymkowe ogrody pamięci*, „Czasopismo Techniczne” 2012, z. 7, s. 19-28.
- 8 Ch.D. Adrichomius, *Theatrum Terrae Sanctae et biblicarum historiarum*, Coloniae 1590; drugim istotnym dziełem Adrichomiusa było: *Urbis Hierosolymae quemadmodum ea Christi tempore floruit, et suburbanorum eius brevis descriptio*, Coloniae Agripinae 1592.
- 9 Zachowały się jedynie jego fragmenty i teksty kazań głoszonych przy poszczególnych stacjach pasyjnych, zob. M. Postękowski, *Viarum redemptionis nostrae... in agro Zebrzydowicensi distinctarum rememoratio*, Cracoviae 1620.
- 10 Za pobożne przebycie drózek kalwaryjskich, spowiedź i przyjętą komunię świętą można było uzyskać odpust zupełny.
- 11 E.H. Wyczawski, *Kalawaria Zebrzydowska. Historia klasztoru bernardynów i kalwaryjskich drózek*, Kalwaria Zebrzydowska 2006, s. 357-385.
- 12 M. Halbwachs, *La topographie...*, jw.
- 13 Tamże, s. 124.
- 14 W. Durandus, *Rationale divinarum officiorum*, Strasburg 1486, inkunabuł w Zakładzie Narodowym im. Ossolińskich, sygn. XV-258.
- 15 Zresztą stylistyka pierwszych kaplic kalwaryjskich wcale nie odwołuje się do miejsc z Jerozolimy, a raczej bazuje na wzornictwie Johanna Vredemana de Vriesa i popularnym wówczas tzw. ornamentem okuciowym, zob. J. Szablowski, *Architektura Kalwarji...*, jw., s. 59-62.
- 16 *Kalwaria albo Nowe Jeruzalem na polach Zebrzydowskich zasadzone, a przez Oyca Franciszka Dzeiłowskiego, Zakony Franciszka Świętego, Minorum de Obseruantia, Kustosza Krakowskiego, krotko z fundamentu swego wywiedziona. W Kazimierzu przy Krakowie*, I. K. M. Typ. R.P. 1669.
- 17 Mowa oczywiście o lokowanym wówczas mieście Zebrzydów (ob. Kalwaria Zebrzydowska).
- 18 Ziemię mieszczan Zebrzydowa były bardzo ograniczone, dlatego Zebrzydowscy zezwolili mieszczanom na odpłatną dzierżawę ziem klasztornych od bernardynów. Bardzo szybko doszło do łamania nakazu terminowego wnoszenia opłat i zakazu wnoszenia zabudowy. Od czasów konfliktu z Kazimierzem Czartoryskim bernardyni próbowali oczyścić kompleks kalwaryjny z zabudowy prywatnej, odkupując ziemię i budynki z rąk prywatnych, co jednak zakończyło się
- Zebrzydowskiej.1600-1702*, „Rocznik Krakowski” 1933, v. 24, pp. 1-115.
- 6 The Church of Crucifixion as a faithful copy of the two arches of the Church of Mount Calvary became a memento of the destroyed Jerusalem church (functioning in the south-eastern part of the Basilica of the Holy Sepulchre). The arches of the church had been reconstructed by J. Szablowski, with support of: J. Cotovicus, *Itinerarium hierosolymitanum et syriacum*, Antverpae 1619, pp. 165-166; F. Quaresmius, *Historica, theologica et moralis Terrae Sanctae elucidatio*, v. 2, Antverpiae 1639, pp. 442-448, 463, 576. What's more, the very way the altars commemorating two succeeding events were planned – in relation to each other (on one axis), was an example of dramatisation of sacral space and became later the basis for planning the calvary complex.
- 7 Zebrzydowski's request to bring him testimonies from Jerusalem was not only an expression of his great desire to go to the Holy Land, but it was more related to the chivalrous custom (dating back to the Middle Ages) of erecting testimonies of the experiences of travelers. This custom manifested itself in Europe by building on the possessions of knights and monasteries symbolic copies of Christ's memorabilia from Jerusalem; this custom was visible in the attitude of Mikołaj Zebrzydowski, see A. Mikowska, *Kalwarie europejskie jako pielgrzymkowe ogrody pamięci*, „Czasopismo Techniczne” 2012, issue 7, pp. 19-28.
- 8 Ch.D. Adrichomius, *Theatrum Terrae Sanctae et biblicarum historiarum*, Coloniae 1590; the second important work of Adrichomius was: *Urbis Hierosolymae quemadmodum ea Christi tempore floruit, et suburbanorum eius brevis descriptio*, Coloniae Agripinae 1592 1592.
- 9 Only fragments and texts of sermons preached at particular Passion stations have been preserved, see M. Postękowski, *Viarum redemptionis nostrae... in agro Zebrzydowicensi distinctarum rememoratio*, Cracoviae 1620.
- 10 For a pious passage of the calvary paths, confession and receiving communion it was possible to obtain a plenary indulgence.
- 11 E.H. Wyczawski, *Kalawaria Zebrzydowska. Historia klasztoru bernardynów i kalwaryjskich drózek*, Kalwaria Zebrzydowska 2006, pp. 357-385.
- 12 M. Halbwachs, *La topographie...*, op. cit.
- 13 Ibid., p. 124.
- 14 W. Durandus, *Rationale divinarum officiorum*, Strasbourg 1486, incunabula in Zakład Narodowy im. Ossolińskich, cat. no. XV-258.
- 15 Besides, the style of the first calvary chapels does not refer to places from Jerusalem, but is rather based on Johann Vredeman de Vries' design and the then popular so-called strapwork, see J. Szablowski, *Architektura Kalwarji...*, op. cit., pp. 59-62.
- 16 *Kalwaria albo Nowe Jeruzalem na polach Zebrzydowskich zasadzone, a przez Oyca Franciszka Dzeiłowskiego, Zakony Franciszka Świętego, Minorum de Obseruantia, Kustosza Krakowskiego, krotko z fundamentu swego wywiedziona. W Kazimierzu przy Krakowie*, I. K. M. Typ. R.P. 1669.
- 17 Of course, we are talking about the city of Zebrzydów which was being located at that time (today: Kalwaria Zebrzydowska).
- 18 The lands of Zebrzydów's burghers were very limited, which is why the Zebrzydowski family allowed the burghers to rent monastic lands from the Bernardines. The order for timely payment of the rent and the prohibition to construct

- fiaszkem z powodu braku funduszy. Źródła poszczególnych akt procesowych przytacza: H. Wyczawski, *Dzieje Kalwarii Zebrzydowskiej*, Kraków 1947, s. 123-128.
- 19 K. Prokop, *Księstwa oświęcimskie i zatorskie wobec Korony Polskiej w latach 1438-1513. Dzieje polityczne*, Kraków 2002; K. Koźbiał, *Starostwo zatorskie. Zarys dziejów do 1772 r.*, Kraków 2000.
- 20 Zwingli w polemice z Lutrem w czasie dysputy w Marburgu w 1529 r. podjął się uzasadnienia swojego stanowiska: „Teraz weź do ręki – drogi Bracie – dwudziesty szósty rozdział Ewangelii według św. Mateusza: «Bierzcie i jedzcie to jest ciało moje» [...] Tu w miejsce «jest» wstaw «przedstawia». «To przedstawia moje ciało, które za was jest wydane». A więc z pewnością taki będzie sens tej wypowiedzi: «Bierzcie i jedzcie! Zaprawdę to, co wam teraz nakazuję czynić, oznaczać będzie dla was i wam będzie przypominać moje ciało, które niebawem zostanie za was wydane”, zob. *Die Marburger Artikel als Zeugnis der Einheit*, hrsg. W.F. Schäufele, Marburg 2011.
- 21 J. Assmann, *Kultura pamięci*, [w:] M. Saryusz-Wolska (red), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, Kraków 2009, s. 92.
- 22 Tamże, s. 92.
- 23 J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, Warszawa 2008, s. 32.
- 24 J. Assmann, *Kultura pamięci...*, jw.
- 25 Tamże, s. 69-73.
- 26 Kaplica Żydowin to tym ciekawszy przykład oddziaływania semiotyzacji, gdy uświadomi się, że do rangi nazwy własnej kaplicy podniesione zostało wydarzenie z tradycji apokryficznej. W podobny sposób zastanawiające wydaje się traktowanie Ratusza Piłata jako kościoła, dopóki nie uświadomi się jego znaczenia w kontekście całości kompleksu i dokonanej semiotyzacji tego obiektu i całego terenu.
- 27 J. Szablowski, *Architektura Kalwarji...*, jw., s. 73-82.
- 28 Idealnie oddaje to wymalowana w czaszy kopuły w kruchcie, przed wejściem do Grobku, tematyczna scena z Tradycji *Transitus Mariae* połączona z konkretnym, lokalnym obiektem – Matką Boską unosi się nad ziemią nad Kościołem Grobu w Brodach.
- 29 M. Halbwachs, *La topographie...*, jw.
- 30 J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie...*, jw.
- 31 E. Bilaska, *Kalwaria Zebrzydowska jako wzór dla innych kalwarii na ziemiach polskich*, „Peregrinus cracoviensis” 1995, z. 2, s. 148.
- 32 Mikołaj ze Skalbmierza, *Viarum compassionis, Funeris et Assumptionis Gloriosissimae Virg. Mariae...*, Cracoviae 1630.
- 33 Święty Franciszek, podróżując do Egiptu, miał przebywać na dworze sułtana, który zachwyił się jego wiarą. Na terenie Jerozolimy pojawił się za zgodą sułtana po 1229 r. mały klasztor Franciszkanów, który stał się później, w 1263 r., załóżką Kustodii Ziemi Świętej we franciszkańskiej prowincji syryjskiej. W 1352 r. franciszkanie zakupili prawo do Wieczernika, z którego zostali wyrzuceni dekretem sułtana w 1552 roku.
- 34 Oczywiście przykład Grobu Chrystusa jest wyjściowy, ale w podobny sposób funkcjonują w Kalwarii m.in.: kościół Grobu Matki Boskiej, kaplica Świętych Schodów, kaplica Serca Matki Boskiej.
- 35 A. Chadam, *Krótką historia Kalwarii*, [w:] *Śpiewnik kalwaryjski*, Kalwaria Zebrzydowska 1984, s. 9-39.
- 36 *Mały zbiór pieśni dla wygody ludowi pobożnemu nad Kalwarią Zebrzydowską pielgrzymkę odpruwającemu*, Bochnia 1848;
- buildings was violated very quickly. From the time of the conflict with Kazimierz Czartoryski, the Bernardines had tried to clean up the calvarium complex from private buildings, by repurchasing land and buildings from private owners, which, however, ended in failure due to a lack of funds. The sources of individual trial files are quoted by: H. Wyczawski, *Dzieje Kalwarii Zebrzydowskiej*, Kraków 1947, pp. 123-128.
- 19 K. Prokop, *Księstwa oświęcimskie i zatorskie wobec Korony Polskiej w latach 1438-1513. Dzieje polityczne*, Kraków 2002; K. Koźbiał, *Starostwo zatorskie. Zarys dziejów do 1772 r.*, Kraków 2000.
- 20 Zwingli in his polemics with Luther during the dispute in Marburg in 1529 undertook to justify his standpoint: “Now take in your hands – dear Brother – the twenty-sixth chapter of the Gospel according to St. Matthew: «Take and eat; this is my body» . . . Here, instead of «is», put «represents». «It represents my body given up for you». So, certainly this will be the meaning of this statement: «Take and eat! Indeed, what I am commanding you to do now will mean for you and will remind you of my body which will soon be given up for you”, see *Die Marburger Artikel als Zeugnis der Einheit*, hrsg. In.F. Schäufele, Marburg 2011.
- 21 J. Assmann, *Kultura pamięci*, [in:] M. Saryusz-Wolska (ed.), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, Kraków 2009, p. 92.
- 22 Ibid., p. 92.
- 23 J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, Warszawa 2008, p. 32.
- 24 J. Assmann, *Kultura pamięci...*, op. cit.
- 25 Ibid., pp. 69-73.
- 26 Chapel of the Jew is an especially interesting example of semiotisation when one becomes aware that an apocryphal event was elevated to the rank of the proper name of the chapel. Also treating Pilat’s Palace as a church is thought-provoking until one becomes aware of its meaning in the context of the whole complex and semiotisation of the object, as well as the whole terrain.
- 27 J. Szablowski, *Architektura Kalwarji...*, op. cit., pp. 73-82.
- 28 This is perfectly reflected by the thematic scene, painted on the dome in the porch in front of the entrance to the Sepulchre, from the *Transitus Mariae* Tradition combined with a specific local object – the Mother of God is floating above the ground above the Church of the Holy Sepulchre in Brody
- 29 M. Halbwachs, *La topographie...*, op. cit.
- 30 J. Assmann, *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie...*, op. cit.
- 31 E. Bilaska, *Kalwaria Zebrzydowska jako wzór dla innych kalwarii na ziemiach polskich*, „Peregrinus cracoviensis” 1995, issue 2, p. 148.
- 32 Mikołaj ze Skalbmierza, *Viarum compassionis, Funeris et Assumptionis Gloriosissimae Virg. Mariae...*, Cracoviae 1630.
- 33 Saint Francis, traveling to Egypt, was supposed to be staying at the court of the Sultan, who was impressed by his faith. A small Franciscan monastery had appeared after 1229, with the consent of the Sultan, on the territory of Jerusalem, which later became, in 1263, the germ of the Custody of the Holy Land in the Franciscan Province of Syria. In 1352, the Franciscans purchased the right to the Cenacle, from which they were expelled by the Sultan’s decree in 1552.
- 34 The example of the Sepulchre of Christ is obviously the starting point, other objects, i.a Church of Sepulchre of the

- J. Pokorna (red.), *Pieśni kalwaryjskie do wszystkich kaplic czyli stacji dróg Jezusowych należące*, Wadowice 1858; *Pieśni kalwaryjskie*, Cieszyn 1861.
- 37 A. Chadam, *Śpiewnik kalwaryjski*, jw. Ponadto warte zauważenia są powstające na temat pieśni ludowych prace magisterskie dotyczące np. śpiewów ludowych (głównie pogrzebowych) jako wzorowanych na pieśniach kalwaryjskich, zob. Archiwum Prac Dyplomowych UJ.
- 38 Wymieniam tylko wybranych gwardianów/kustoszy. Każdy kolejny po Thynellu gwardian/kustosz dbał o obiekty kalwaryjne jak o świadectwa przeszłości.
- 39 A. Zachariasz, *Krajobrazy pamięci wyrazem tożsamości miejsca*, [w:] *Niematerialne wartości krajobrazów kulturowych*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” nr 15, Sosnowiec 2011, s. 313.
- 40 A. Zachariasz, jw., s. 314.
- 41 Poświęcenie figury św. Franciszka miało miejsce w ostatni dzień (31 sierpnia 1902 r.) miesięcznego obchodu wielkiego jubileuszu, a dokonał go biskup pomocniczy lwowski Joseph Weber; zob. Cz. Bogdalski, *Święta Kalwaria Zebrzydowska. Na podstawie kronik i dokumentów klasztornych*, Kraków 1910, s. 252.
- 42 H. Wyczawski, *Dzieje Kalwarii Zebrzydowskiej...*, jw., s. 92-129.
- 43 APB, *Historia Calvariae...*, s. 385-397.
- 44 APB, *Historia Calvariae...*, s. 377, 428-435.
- 45 Cz. Bogdalski, *Święta Kalwaria*, jw., s. 198 i 262, dwukrotnie pisze, że chłopiec polski zajął miejsce zamożnego księcia, niczym mu w szczodrości nie ustępując.
- 46 W latach 2007-2013 przeprowadzono prace renowacyjne współfinansowane przez Unię Europejską, a kalwaryjski klasztor oo. Bernardynów był beneficjentem Małopolskiego Regionalnego Programu Operacyjnego, w ramach którego zrealizowano projekt pn. „Rewaloryzacja i zabezpieczenie obiektów w Zespole Architektoniczno-Przyrodniczo-Kulturowym UNESCO Klasztoru oo. Bernardynów w Kalwarii Zebrzydowskiej”.
- 47 L. Drabik, E. Sobol (red.), *Słownik języka polskiego PWN*, Warszawa 2017.
- 48 J. Assmann, *Kultura pamięci...*, jw., s. 91.
- Mother of God, Chapel of Holy Stairs and Chapel of the Heart of the Mother of God function within the Calvary in a similar way.
- 35 A. Chadam, *Krótką historia Kalwarii*, [in:] *Śpiewnik kalwaryjski*, Kalwaria Zebrzydowska 1984, pp. 9-39.
- 36 *Mały zbiór pieśni dla wygody ludowi pobożnemu nad Kalwarią Zebrzydowską pielgrzymkę odprawiającemu*, Bochnia 1848; J. Pokorna (ed.), *Pieśni kalwaryjskie do wszystkich kaplic, czyli stacji dróg Jezusowych należące*, Wadowice 1858; *Pieśni kalwaryjskie*, Cieszyn 1861.
- 37 A. Chadam, *Śpiewnik kalwaryjski*, op. cit. Moreover, noteworthy are the master theses written about folk songs (mainly funeral ones) that are modelled on the calvary songs, see the Diploma Theses Archives of the Jagiellonian University.
- 38 I only mention selected guardians/curators. Each guardian/curator following Thynell cared for the calvary objects as evidence of the past.
- 39 A. Zachariasz, *Krajobrazy pamięci wyrazem tożsamości miejsca*, [in:] *Niematerialne wartości krajobrazów kulturowych*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego” no. 15, Sosnowiec 2011, p. 313.
- 40 A. Zachariasz, op. cit., p. 314.
- 41 The consecration of the figure of St. Francis took place on the last day (31 August, 1902) of the monthly celebration of the great jubilee, and it was made by the auxiliary bishop of Lwów (Lviv), Joseph Weber; see. Cz. Bogdalski, *Święta Kalwaria Zebrzydowska. Na podstawie kronik i dokumentów klasztornych*, Kraków 1910, p. 252.
- 42 H. Wyczawski, *Dzieje Kalwarii Zebrzydowskiej...*, op. cit., pp. 92-129.
- 43 APB, *Historia Calvariae...*, p. 377, pp. 385-397.
- 44 APB, *Historia Calvariae...*, p. 377, pp. 428-435.
- 45 Cz. Bogdalski, *Święta Kalwaria*, op. cit., pp. 198 and 262, writes twice that the Polish peasant occupied the place of the wealthy prince, not giving in to him in generosity.
- 46 In the years 2007-2013 renovation works were carried out co-financed by the European Union and the Benedictine Monastery had been a beneficiary of the Małopolska Regional Operational Program. Within the program the project “Revalorisation and securing objects in the UNESCO Architectural-Natural-Cultural complex of the Benedictine Monastery in Kalwaria Zebrzydowska” was carried out.
- 47 L. Drabik, E. Sobol (ed.), *Słownik języka polskiego PWN*, Warszawa 2017.
- 48 J. Assmann, *Kultura pamięci...*, op. cit., p. 91.

Bibliografia / Bibliography

Źródła / Sources

- Adrichomius Ch., *Theatrum Terrae Sanctae, Coloniae* 1590.
- APB, *Historia Calvariae seu... descriptio situs, fundationis, privilegiorum... devotissimi conventus Zebrzydowicensis S. Marae Angelorum ad Calvariam, collecta Anno Domini 1613*, sygn. IV-a-1.
- Kalwaria albo Nowe Jeruzalem na polach Zebrzydowskich zasadzone, a przez Oyca Franciszka Dzeiłowskiego, Zakony Franciszka Świętego, Minorum de Observantia, Kustosza Krakowskiego, krotko z fundamentu swego wywiedziona. W Kazimierzu przy Krakowie, I. K. M. Typ. R. P. 1669.
- Mikołaj ze Skalbmierza, *Kalwaria, Abo krótka Historia o fundacyey miejsca, y Oycow Bernardinow Zakonu Świętego Franciszka: także o drogach bolesnych Chrystusa Pana, wymierzonych na kształt miejsc świętych Hierozolimskich na gruncie Zebrzydowskim pokazana*, Kraków 1632.
- Mikołaj ze Skalbmierza, *Viarum compassionis, Funeris et Assumptionis Gloriosissimae Virg. Mariae, Cracoviae* 1630.
- Postękański M., *Viarum redemptionis nostrae... in agro Zebrzydowicensi distinctarum rememoratio*, Cracoviae 1620.

Literatura / Literature

- Assmann J., *Kultura pamięci*, [w:] Saryusz-Wolska M. (red.), *Pamięć zbiorowa i kulturowa. Współczesna perspektywa niemiecka*, Kraków 2009.
- Assmann J., *Pamięć kulturowa. Pismo, zapamiętywanie i polityczna tożsamość w cywilizacjach starożytnych*, Warszawa 2008.
- Bałus W., Popp D. (red.), *Zabytki sztuki w Polsce. Małopolska*, Warszawa 2016, s. 507-509.
- Bilska E., *Kalwaria Zebrzydowska jako wzór dla innych kalwarii na ziemiach polskich*, „Peregrinus cracoviensis” 1995, z. 2.
- Bogdalski Cz., *Święta Kalwaria Zebrzydowska. Na podstawie kronik i dokumentów klasztornych*, Kraków 1910.
- Chadam A., *Śpiewnik kalwaryjski*, oprac. muz. Szydełko S., Miśchalec M., Kalwaria Zebrzydowska 1984.
- Drabik L., Sobol E. (red.), *Słownik języka polskiego PWN*, Warszawa 2017.
- Halbwachs M., *La topographie legendaires des Evangiles en Terre Sainte. Etude de memoire collective*, Paris 1941.
- Katalog zabytków sztuki w Polsce. Powiat wadowicki*, oprac. Szablowski J., t. 1, z. 14, Warszawa 1953.
- Łepkowski J., *Kalwaria Zebrzydowska i jej okolice*, Kraków 1850.
- Mitkowska A., *Czynnik tradycji miejsca w kreowaniu krajobrazów kalwaryjskich (szkieł problematyki)*, [w:] Domański B., Skiba S. (red.), *Geografia i sacrum*, Kraków 2005.
- Mitkowska A., *Kalwarie europejskie jako pielgrzymkowe ogrody pamięci*, „Czasopismo Techniczne” 2012, z. 7.
- Mitkowska A., *Kompozycja przestrzenna Kalwarii Zebrzydowskiej*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 1975, t. 20, z. 2.
- Murawiec W., *Kalwaria Zebrzydowska. Informator-przewodnik po zabytkach architektury sakralnej*, nr 1, Kalwaria Zebrzydowska 1987.
- Szablowski J., *Architektura Kalwarii Zebrzydowskiej (1600-1702)*, „Rocznik Krakowski” 1933, t. 24.
- Wyczawski H.E., *Dzieje Kalwarii Zebrzydowskiej*, Kraków 1947.
- Wyczawski H.E., *Kalwaria Zebrzydowska. Historia klasztoru bernardynów i kalwaryjskich drózek*, Kalwaria Zebrzydowska 2006.
- Zachariasz A., *Krajobrazy pamięci wyrazem tożsamości miejsca*, [w:] *Niematerialne wartości krajobrazów kulturowych*, „Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego”, nr 15, Sosnowiec 2011.
- Zinkow J., *Wokół Kalwarii Zebrzydowskiej i Lanckorony. Przewodnik monograficzny*, Kalwaria Zebrzydowska 2000.